

СОЁЛЫН ӨВИЙН ТӨВ

МОНГОЛ НУТАГ ДАХЬ ТУУХ, СОЁЛЫН ҮЛ ХӨДЛӨХ ДУРСГАЛ

HISTORICAL AND CULTURAL IMMOVABLE PROPERTIES IN MONGOLIA

IX ДЭВТЭР
ДУНДГОВЬ АЙМАГ

МОНГОЛ НУТАГ ДАХЬ ТҮҮХ, СОЁЛЫН ҮЛ ХӨДЛӨХ ДУРСГАЛ

IX ДЭВТЭР
ДУНДГОВЬ АЙМАГ

Зохиогч:
Г.ЭНХБАТ
Б.ДАВААЦЭРЭН

Гэрэл зургийг:
Б.ДАВААЦЭРЭН
П.ЧИНБАТ

Гар зургийг:
Б.ДАВААЦЭРЭН

Дизайнер:
Б.АЛТАНСҮХ

Орчуулагч:
Ц.ЦОЛМОН

Зохиогчийн эрх хамгаалагдсан. © 2012,
Соёлын өвийн төв, Улаанбаатар, Монгол улс

Copyright © 2012 by the Center of Cultural
Heritage, Ulaanbaatar, Mongolia

Энэхүү цомгийг Соёлын өвийн төвийн зөвшөөрөлгүйгээр бүтнээр нь буюу хэсэгчлэн
хувилан олшруулахыг хориглоно.

Монгол улс
Улаанбаатар хот - 211238
Сүхбаатар дүүрэг
Сүхбаатарын талбай 3
Соёлын төв өргөө Б хэсэг
Соёлын өвийн төв

Шуудангийн хайрцаг 223
Веб сайт: www.monheritage.mn
И-мэйл: cch_fund@monheritage.mn
Утас: 976-11-312735

Соёл, Спорт, Аялал
жуулчлалын яам

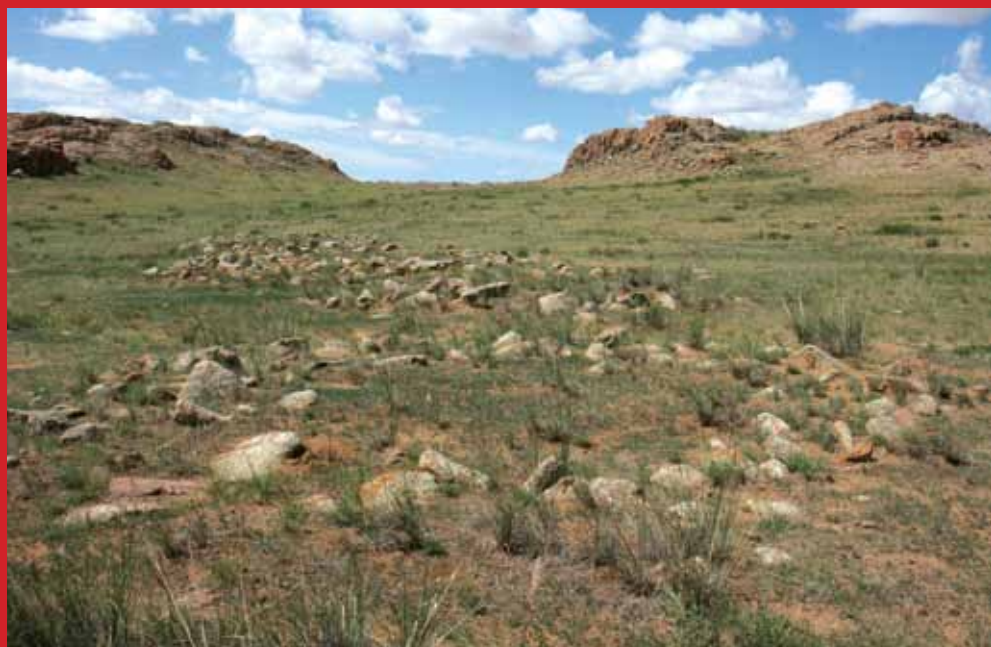
Соёлын өвийн төв

Дундговь аймгийн
ЗДТГазар

Дундговь аймгийн
музей

ГАРЧИГ

Өмнөх үг	4
Удиртгал	5
Дундговь аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын тухай	18
Дундговь аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын байршил	32
Адаацаг сум	33
Баянжаргалан сум	38
Говь-Угтаал сум	43
Гурвансайхан сум	48
Дэлгэрхангай сум	54
Дэлгэрцогт сум	58
Дэрэн сум	64
Луус сум	69
Өлзийт сум	74
Өндөршил сум	79
Сайнцагаан сум	85
Сайхан-Овоо сум	90
Хулд сум	94
Цагаандэлгэр сум	99
Эрдэнэдалай сум	104
Дундговь аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт	108
Товчилсон үгийн тайлал	111
Ашигласан ном бүтээлийн жагсаалт	111

ӨМНӨХ ҮГ

САЖЯ-ны харьяа Соёлын өвийн төв Монгол нутагт оршин буй түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг анхан шатны байдлаар бүртгэн баримтжуулах, тоолох, хадгалалт хамгаалалт, ашиглалтын байдалд судалгаа хийх ажлыг 2008-2015 онд гүйцэтгэхээр төлөвлөн хэрэгжүүлж эхлээд байгаа билээ. Бид энэ ажлын хүрээнд Хэнтий, Сүхбаатар, Дорнод, Дорноговь, Говьсүмбэр, Сэлэнгэ, Дархан-Уул, Орхон, Булган, Өвөрхангай, Дундговь, Архангай аймгийн нутагт ажиллаж 2400 орчим дурсгалт газрын дурсгалыг бүртгэн баримтжуулж, холбогдох мэдээллийг Улсын нэгдсэн бүртгэл-мэдээллийн сан болон нэр дурдсан аймгуудын бүртгэл-мэдээллийн санд хадгалаад байна.

Соёлын өвийн төв олон нийтэд монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг сурталчилах зорилгоор Улсын нэгдсэн бүртгэл-мэдээллийн санд хадгалагдаж байгаа мэдээллийг дээрх ажлын үеэр цуглуулсан мэдээллээр баяжуулан гэрэл зургийн цуврал цомог хэвлүүлж байгаа билээ. Бид энэ удаа Дундговь аймгийн нутаг дэвсгэр дээрх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг багтаасан 9 дэх цомгоо хэвлүүлэн та бүхний гар дээр өргөн барьж байна. Энэ удаагийн цомогт тус аймгийн нутагт орших түүх, соёл, шинжлэх ухаан, танин мэдэхүйн ач холбогдолтой 176 дурсгалт газрыг сонгон авч, байршлыг нь газрын зурагт байрлуулан товч тайлбарын хамт оруулж, сум тус бүрийн нутагт орших дурсгалын жагсаалтыг ард нь хавсаргалаа.

Энэхүү цомог нь эрдэм шинжилгээ, судалгааны зориулалттай бус зөвхөн түүх, соёлын дурсгалыг ард иргэдэд сурталчилан таниулах зорилготой гаргаж байгаа учир мэдээллийг товчлон оруулсан болно. Уншигч та Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгалын талаар илүү их мэдээлэл авах, эсвэл энэхүү цомогтой холбоотой санал хүсэлт, шүүмж байвал манай байгууллагын хаягаар хандахыг хүсье.

Эртний түүх, соёлын өвөө эрхэмлэн дээдлэгч ард иргэд та бүхэн энэхүү гэрэл зургийн цомгоор дамжуулан Монгол нутгийн түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалуудтай танилцаж, тэдгээрийг хадгалж хамгаалах, хойч үедээ өвлүүлэн үлдээх үйлсэд өөрсдийн хувь нэмрээ оруулна гэдэгт итгэж байна.

Зохиогчид

FOREWORD

The Center of Cultural Heritage under the Ministry of Culture, Sport and Tourism have planned to execute the registration, documentation, inventory making of historical and cultural immovable properties of Mongolia from 2008 to 2015, and it is being implemented since 2008. In the framework of this project, we have registered and documented immovable properties of 1800 cultural sites in Khentii, Sükhbaatar, Dornod, Dornogovi, Govisumber, Selenge, Darkhan-Uul, Orkhon, Bulgan, Övörkhongai, Dundgovi, Arkhangai provinces and gathered the information into the state database for registration and information of cultural heritage.

Aiming to promote the awareness raising on historical and cultural immovable properties among public, the Center of Cultural Heritage has published the serial catalogue including the information and data of database for registration and information of cultural heritage and materials collected during the research works. This time we are introducing to you ninth publishment of photo catalogue including the historical and cultural immovable properties of Dundgovi province. For this publishment of the catalogue historically, culturally, and scientifically valuable 176 immovable properties locate in Bulgan province were selected, including their brief descriptions and locations on the map, and the list of immovable properties of each soums of Dundgovi province is attached in the back.

This catalogue is not for the academic use, it is to promote the public awareness for the better understanding of importance of preserving historical and cultural immovable properties.

Dear readers, if you have any suggestions, criticisms or if you want to find out more about the historical and cultural immovable properties of Mongolia, please contact us through the address of our organization. We believe that you by reviewing this serial catalogue, would greatly contribute for protection and preservation of our immovable properties and pass on to our future generations.

Authors

УДИРТГАЛ

Өнөөгийн дэлхий нийт хүн төрөлхтний түүхэнд бүтээгдэж бий болсон эдийн болон оюуны соёлын өвийг уламжлагдаж ирсэн хэлбэрээр нь биет ба биет бус соёлын өв хэмээн ангилан авч үзэж байна. Биет бус өвд оюуны соёлын бүхий л өв хамаарах бол биет өвд материаллаг түүхий эдээр бүтээгдсэн бүх дурсгал хамаарах ажээ. Биет соёлын өвийг хадгалагдаж буй орчин нөхцөл, эх төрхөөр нь хөдлөх ба үл хөдлөх дурсгал гэж хоёр хэсэгт хуваадаг байна.

1972 онд НҮБ-ын Боловсрол, Шинжлэх ухаан, Соёлын байгууллагын Ерөнхий бага хурлын 17 дугаар чуулганаар баталсан “Дэлхийн соёлын болон байгалийн өвийг хамгаалах конвенци”-д “Соёлын өв” гэдэг ойлголтыг үл хөдлөх гэдэг утгаар нь гурав ангилсан байдаг. Үүнд:

- Хөшөө дурсгал (түүх, урлаг, шинжлэх ухааны хувьд нэрд гарсан, бүх талын үнэт ач холбогдол бүхий уран барилга, сүрлэг чимэглэлийн уран баримал, уран зургийн бүтээл, археологийн олдвор, бичээс, агуй болон цогцолбор дурсгал)
- Архитектурын чуулга (түүх, урлаг, шинжлэх ухааны хувьд нэрд гарсан бүх талын үнэт ач холбогдол бүхий салангид буюу нэгдмэл барилга байгууламж, уран барилгын цогцолбор)
- Дурсгалт газар (хүний болон хүн, байгалийн хамтарсан бүтээлүүд, мөн түүх, гоо зүй, угсаатны судлалын хувьд нэрд гарсан бүх талын үнэт ач холбогдол бүхий археологи, түүхийн дурсгалт газрыг багтаасан бүс нутаг) гэж ангилсан байна.

Монгол Улсын нутаг дэвсгэр нь нэн эрт цагаас хүн нутаглаж ирсэн өлгий нутгийн нэг, Төв Азийн эртний нүүдэлчдийн соёл иргэншлийн гол төв болж байсан учир тэдний бүтээн бий болгож үлдээсэн түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалаар үлэмж баялаг орон юм. Манай улс 1992 оны Үндсэн хуулийн үзэл баримтлал болон олон улсын соёлын өвийн талаарх нийтлэг ойлголтод нийцүүлэн 2001 онд шинэчлэн найруулж баталсан “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль”-ийн 3 дугаар зүйлд “... эртний хүний оромж, отог бууц, оршин сууж байсан ул мөрийг хадгалсан соёлт давхарга, ашигт малтмал олборлож, боловсруулж, үйлдвэрлэл эрхэлж байсан газар, булш хиргисүүр, бунхан, оршуулга, тахилын газар, хөшөө чулуу, хадны сүг зураг, бичээс зэрэг археологийн дурсгал; эртний хот суурины үлдэгдэл, балгас, хэрэм, цайз болон уран барилгын цогцолбор, сүм дуган, хийд, гудамж, талбай, байшин барилга зэрэг уран барилгын дурсгал; түүхэн хүмүүсийн амьдрал, үйл ажиллагаатай холбоотой байшин барилга ...; түүх, соёлын цогцолбор газар; эртний хүн, амьтан, бичил биетэн, ургамлын чулуужсан олдвор, ул мөр, тэдгээрийг агуулсан олдворт газар” зэрэг дурсгалуудыг үл хөдлөх гэх ангилалд хамаатуулан хуульчилсан байдаг.

Аливаа соёлын өв, тэр дундаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал бол тухайн улс орны соёлын түвшинг илэрхийлэх том үзүүлэлт болохын сацуу тусгаар тогтнолын баталгааны нэг гол баримт болдог. Энэ ч утгаараа хөдөө хээр оршин буй бүх төрлийн үл хөдлөх дурсгалт зүйлсээ хайрлан хамгаалах явдал бол аль ч төр засгийн анхаарлын төвд байх ёстой асуудал юм.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах хууль, эрх зүй: Монголчууд эртнээс өөрсдийн болон бусдын өвөг дээдсийн бий болгож бүтээсэн түүх, соёлын аливаа дурсгалд хүндэтгэлтэй хандаж олон арга хэлбэрээр хамгаалж ирсэн баялаг уламжлалтай ард түмэн. Түүхийн шаралсан хуудсанд “эртний булш, хиргисүүрийг ухаж сүйтгэсэн хүнийг тодорхой тооны адуу малаар торгох зэрэг шийтгэл оноож байсан” тухай цөөнгүй баримт тохиолддог. Түүнчлэн үр хүүхэддээ эртний дурсгалт зүйлийг хөндвөөс “чөтгөр сэзнэ, чөтгөр дагана, сүнс нь хорогдоно, нүд чинь сохорно, гар чинь татна, муу зүйл тохиолдоно...” гэх мэтээр сургаж тэдгээрт аль болох хүндэтгэлтэй хандах сэтгэлтэй болгон хүмүүжүүлдэг байсан уламжлал эдүгээ ч хөдөө орон нутаг бий.

Монгол улсад соёлын өвийг хамгаалах талаар төрийн цэгцтэй бодлого Ардын хувьсгал ялсны дараагаас боловсорч иржээ. 1921 онд байгуулагдсан Судар бичгийн хүрээлэнгийн дүрэмд “дэлхий дахины улсын бичиг судрын сан ба музей үзмэрийн зүйлийг хураах ... монгол үндэстэнд холбогдох бичигтэй хөшөө, чулуун зураг зүйлүүдийг хамгаална” гэж заасан байдаг нь төрөөс соёлын өвийн талаар баримтлах анхны эрхзүйн баримт болжээ. 1941 оны УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 79 дүгээр хурлын тогтоолоор “Хуучны дурсгалт зүйлийг сахин хамгаалах дүрэм”-ийг батлан гаргаж улс орон даяар мөрдүүлжээ. Уг дүрэмд “Монгол улсын хязгаар дотор буй хуучны бүх дурсгал болох зүйл цөм Монгол улсын өөрийн хөрөнгө мөн” хэмээн заасан байдаг. Энэхүү дүрмийн ихэнх зүйл заалт нь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалахад чиглэсэн байдгийг дурдууштай.

Дээрх дүрмээс хойш 30 гаруй жилийн турш түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах талаар төрөөс ямар нэг эрхзүйн баримт бичиг батлан гаргаагүй нь нэг талаас монгол нутгийг бүхэлд нь хамарсан эртний дурсгалуудын талаарх бүртгэл судалгаа дутмаг байсан, нөгөө талаас дэлхий нийтийн соёлын өвд хэрхэн хандах хандлага бүрэн төлөвшиж тогтоогүй байсантай холбоотой юм.

1970 онд АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн зарлигаар “БНМАУ-ын Соёлын дурсгалт зүйлсийг хамгаалах тухай хууль” батлагдан гарчээ. Энэ хууль бол монголчуудын хэдэн зууны турш хадгалж ирсэн болон бүтээн туурвиж ирсэн түүх, соёлын дурсгалыг хадгалж хамгаалах, судлан шинжлэх, сэргээн засварлах, сурталчилах зэрэг бүхий л харилцааг цогцоор нь зохицуулсан бие даасан анхны хууль байв. “БНМАУ-ын Соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль” батлагдан гарснаар урьд өмнө ард иргэдийн дунд үнэ цэнэ, ач холбогдол нь төдийлөн танигдаагүй байсан түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын талаарх ойлголтыг өөрчилж хүн бүрийг эдгээр дурсгалд хүндэтгэлтэй хандах, хадгалж хамгаалах үйл ажиллагаанд гар бие оролцох зэргээр үүрэг хариуцлагатай байх нөхцлийг бүрдүүлсэн юм. Хуулийн хүчин төгөлдөр үйлчилж байсан 1970-1994 оныг хүртэлх хугацаанд Монгол улсын төр түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг шинээр нээж бүртгэх, судлах, сэргээн засварлах чиглэлээр жил алгасалгүй олон ажил зохиож, түүнд зарцуулах хөрөнгийн хэмжээг жил бүр нэмэгдүүлж байв. Энэ 20 гаруй жилийн туршид төрөөс авч хэрэгжүүлсэн олон ажлын үр дүн болон соёлын өвөө эрхэмлэн дээдлэгч хүмүүсийн уйгагүй хөдөлмөрийн үр шим Монголчуудыг дэлхийд гайхуулах соёл иргэншилтэй ард түмэн болохыг батласан юм.

Манай улс 1990 оноос дэлхий нийтийн хөгжлийн замд эргэлт буцалтгүй орж урьд өмнө үйлчилж байсан хууль, эрхзүйн баримтуудаа олон улсын нийтлэг зарчимд нийцүүлэн шинэчлэн баталж эхэлсэн билээ. 1992 онд УИХ-аас баталсан шинэ Үндсэн хуулинд “Монголын ард түмний түүх, соёлын дурсгалт зүйл, шинжлэх ухаан, оюуны өв төрийн хамгаалалтад байна” хэмээн заасан билээ. Энэ үзэл баримтлалд нийцүүлэн 1994 онд УИХ-аас “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-ийг батлан гаргаж улс орон даяар мөрдүүлж эхэлсэн байна. Энэ хууль нь зах зээлийн харилцаанд шилжиж байсан манай улсын хувьд түүх, соёлын дурсгалын талаарх харилцааг зохицуулах гол хууль болоод зогсохгүй түүнээс хойш батлагдан гарсан олон хуулийн түүх, соёлын дурсгалтай холбоотой заалтыг нөхөхөд чухал эрхзүйн баримт болж байжээ. 1994 оны “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-д хэд хэдэн удаа нэмэлт өөрчлөлт хийсний эцэст 2001 онд утга соёлын өвтэй холбоотой харилцааг зохицуулсан заалтуудыг нэмж “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль” болгон батлан гаргаж эдүгээ хүртэл мөрдөж байна. Энэ хууль нь монголчуудын соёлын өвийг анх удаа цогц байдлаар нь хамгаалах хуулийн орчин бий болгосноороо түүхэн ач холбогдолтой болсон юм.

Эдүгээ монгол улс түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт, хамгаалалт, судалгаа, ашиглалттай холбогдолтой харилцааг “Соёлын өвийг хамгаалах тухай” болон “Соёлын тухай”, “Газрын тухай”, “Ашигт малтмалын тухай”, “Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай” зэрэг хуулиудад туссан үл хөдлөх дурсгалтай холбоотой зүйл заалтын дагуу зохицуулж байна. Энэ бүх хуулиудын зохих зүйл заалтууд нь Монгол улсыг түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлсээ хамгаалах талаар эрх зүйн цогц орчинтой болсныг харуулж байна.

Монгол улс дэлхий нийтийн хөгжлийн чиг хандлагатай хөл нийлүүлэн алхаж байгаагийн хувьд олон улсын соёлын өвийг хамгаалах чиглэлээр батлан гаргасан баримт бичиг, гэрээ, конвенцид хүндэтгэлтэй хандаж, хүлээн зөвшөөрч, идэвхитэй оролцооор ирсэн билээ. Манай улс өнөөдрийн байдлаар 1964 онд “Зэвсэгт мөргөлдөөний үед соёлын үнэт зүйлийг хамгаалах тухай” 1954 оны Гаагийн хэлэлцээрт, 1990 онд ЮНЕСКО-ийн 1972 оны “Дэлхийн өвийн конвенци”-д, 1991 онд ЮНЕСКО-ийн 1970 оны “Соёлын эд зүйлийг хууль бусаар импортлох, экспортлох, өмчлөх эрхийг шилжүүлэхээс сэргийлэх тухай конвенци”-д, 2005 онд ЮНЕСКО-ийн 2003 оны “Биет бус соёлын өвийг хамгаалах тухай конвенци”-д тус тус нэгдэн орж, эдгээр баримт бичгүүдийн үзэл санаа, үндсэн зарчим, шаардлагуудыг соёлын өвийг хамгаалах хууль, тогтоомжууддаа тусгаж, хамтын нийгэмлэгийн өмнө хүлээсэн үүргээ амжилттай хэрэгжүүлж байна.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын бүртгэл, судалгаа. Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг шинжлэн судлах ажил 1889 онд Оросын эрдэмтэн Н.М.Ядринцевын Орхон голын хөндийд хийсэн хайгуул судалгааны ажлаар эхэлсэн гэж үздэг. Тэр цагаас хойш 120 гаруй жилийн турш Орос, Финлянд, АНУ, Унгар, Япон, Турк, Франц, Герман, Солонгос, Хятад

зэрэг дэлхийн олон орны эрдэмтэн судлаачид манай үндэсний боловсон хүчнүүдтэй хамтран эртний түүх, соёлын дурсгалыг түүх, соёл, угсаатны зүй, археологийн шинжлэх ухааны онол, арга зүйн дагуу судалсаар иржээ. Энэ ажлуудын үр дүнд монгол орны нутаг дэвсгэр дээр байгаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлс нь хүн төрөлхтний хөгжлийн түүхийн салшгүй нэг хэсэг, өвөрмөц соёл иргэншлийн улбаа болохыг баталжээ. Түүнчлэн үл хөдлөх дурсгалын арвин баялаг мэдээллийн санг бий болгосон байна.

Аливаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг бүртгэн баримтжуулах ажил бол тухайн дурсгалыг хадгалж хамгаалах чиглэлээр явуулж буй анхан шатны ажил юм. Дурсгалын хэлбэр төрх, хэмжээ, орчны нөхцөл байдал, ашиглалтын байдал, эвдрэл гэмтэл зэргийг нарийвчлан тодорхойлж, гэрэл зураг, дүрс бичлэг, гар зургаар баримтжуулан мэдээлэл цуглуулах явдал бол бүртгэн баримтжуулах ажлын гол зорилго болно. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг үнэн зөв бүртгэж баримтжуулснаар соёлын өв, түүний үнэ цэнэ, хувьсал өөрчлөлтийн талаар тодорхой мэдээлэл олж авах, хүмүүсийн соёлын өвийг хадгалж хамгаалах хүсэл сонирхолыг нэмэгдүүлэх, тэдний оролцоог дээшлүүлэх, соёлын өвд гарч буй өөрчлөлтийг хянах боломжоор хангагдах, төрийн байгууллагуудыг бодит мэдээллээр хангах зэрэг олон ач холбогдол давуу талтай юм.

Монгол улсын хувьд түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг бүртгэж баримтжуулж мэдээллийн сан бүрдүүлэх ажлыг 1921 оны ардын хувьсгалын дараахнаас эхэлсэн юм. 1921 онд байгуулагдсан Судар бичгийн хүрээлэнгийн дүрэмд хуучны түүх, соёлын дурсгалыг бүртгэж баримтжуулах, хамгаалах үүрэг туссан байдаг. Энэ үүргийнхээ дагуу 1922 онд Судар бичгийн хүрээлэнгээс эрхлэн өнөөгийн Төв, Архангай, Булган, Өвөрхангай аймгийн нутгаар хайгуул шинжилгээний ажил хийж Сарьдагийн хийд, Эрдэнэзуу, Баруун хүрээ зэрэг уран барилгын дурсгалыг бүртгэж гэрэл зургаар баримтжуулж байжээ. Судар бичгийн хүрээлэн 1935 оноос эхлэн хошуудад орон нутаг судлах товчоо байгуулан өөрийн төлөөлөгчийг сонгон суулгаж, идэвхитэй гишүүдийг элсүүлэх ажил зохион байгуулж, түүх, соёлын дурсгалын тухай мэдээ арвин ихээр цуглуулж хуримтлуулж байжээ.

Судар бичгийн хүрээлэнд 20-иод жилийн турш хуримтлагдсан түүх, соёлын дурсгалын талаарх мэдээ сэлт, бүртгэл судалгааны хэрэглэгдэхүүнүүдийг шинжлэх ухааны үндэслэлтэй эмхлэн цэгцэлж “Монгол Ард Улсын археологийн картын сан” зохиох ажлыг 1941 оны сүүлээр ШУХ-ийн Түүхийн салбарын эрдэм шинжилгээний ажилтан Х.Пэрлээ тэргүүлэн хийж жил бүрийн археологийн хайгуул малтлага судалгааны үр дүнгээр байнга нэмэн баяжуулсаар байжээ. Энэ сан бол Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын бүртгэл-мэдээллийн анхны сан байсан бөгөөд эдүгээ ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнгийн гар бичмэлийн санд хадгалагдаж байна.

Монгол улсад соёлын өвийг бүртгэн баримтжуулж мэдээллийн сан бүрдүүлэх нэгдсэн тогтолцоо 1996 оноос бүрдэж эхэлсэн гэж үздэг. 1994 онд батлагдсан “Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах тухай хууль”-ийн 2 дугаар бүлэгт Монгол улс нь түүх, соёлын дурсгалын Улсын нэгдсэн бүртгэл мэдээллийн сан /УНБМС/-тай, тэр нь шаталсан тогтолцоотой байхаар орсон байна. Энэ заалтын дагуу “Соёлын өвийн төв байгуулах тухай” Соёлын сайдын 1996 оны 07 дугаар тушаал гарч Музейн үзмэр сэргээн засварлах урлангийн орон тоо, төсөвт багтаан түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн УНБМС-г байгуулахаар шийдвэрлэжээ. Энэ сан тухайн үеийн Соёлын яаманд цуглараад байсан түүх, соёлын дурсгалт зүйлстэй холбоотой судалгаа, тайлан, мэдээ зэрэг эх хэрэглэгдэхүүнийг татан авч, анхны бүрдүүлэлтээ хийж байжээ. Эдүгээ соёлын өвийн УНБМС нь олон улсын нийтлэг зарчмын дагуу монгол нутаг дахь соёлын өвийг түүх, соёлын хөдлөх, үл хөдлөх /соёлын биет өв/, утга соёлын /соёлын биет бус өв/ гэсэн 3 хэсэгт ангилж мэдээллийн сан бүрдүүлж байна. УНБМС түүх, соёлын дурсгалын бүрдүүлэлтийг хийхдээ 1996 онд ИКОМОС-ын Ерөнхий Ассамблейн 11 дүгээр хурлаас батлан гаргасан “Дурсгалт газруудыг баримтжуулах ИКОМОС-ын зарчим”-ыг баримтлахын сацуу өөрийн орны онцлогт тохирсон аргачлал боловсруулан ажилладаг.

1996-1999 онд “Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгал” сэдэвчилсэн лавлах бүтээх ажлын хүрээнд хээр хөдөө орших түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын талаарх мэдээлэл цуглуулах зорилгоор хэд хэдэн чиглэлээр зохион байгуулсан хээрийн шинжилгээний экспедицид СӨТ-ийн мэргэжилтэн судлаачид гар бие оролцож дурсгалуудын хадгалалт хамгаалалтын байдал, засаг захиргааны харьяалал, эвдрэл гэмтлийн талаар нэлээд мэдээлэл хуримтлуулсан билээ. Энэ мэдээллүүд нь тухайн үедээ УНБМС дахь үл хөдлөх дурсгалын бүртгэл мэдээллийн хэсэгт

томоохон мэдээлэл бүрдүүлэлтийн ажил болсон бөгөөд, эдгээр мэдээллийг ашиглаж 1998 онд “Улс, аймаг, нийслэлийн, хамгаалалтад байх үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг шинэчилж, “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах Үндэсний хөтөлбөр”-ийг анх удаа боловсруулан хэрэгжүүлсэн юм.

Өнөөдөр манай улсад ШУА-ийн Археологийн хүрээлэн, Палеонтологийн хүрээлэн, Нүүдлийн Соёл Иргэншлийг судлах Олон улсын хүрээлэн, Монголын Үндэсний музей, МУИС-ийн Археологи-Антропологи тэнхим, МУБИС-ийн Түүхийн тэнхим, МУИС-ийн Улаанбаатар сургуулийн Археологийн тэнхим, “Чингэс хаан” дээд сургууль зэрэг мэргэжлийн байгууллагууд хууль, журмын дагуу археологи, палеонтологийн хайгуул, малтлага судалгаа хийж түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын талаар арвин мэдээлэл хуримтлуулж байна.

Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал. УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1941 оны 79 дүгээр хурлын тогтоолоор “Хуучны дурсгалт зүйлсийг сахин хамгаалах дүрэм”-ийг баталж, түүний 2 дугаар хавсралтад нэр бүхий 15 дурсгалыг улсын нэгдүгээр зэрэглэлийн хамгаалалтад, 16 дурсгалыг улсын хамгаалалтад байхаар шийдвэрлэжээ. Энэ жагсаалт бол Монгол улс анх удаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалаа төрийн хамгаалалтад авсан түүхэн шийдвэр байсан юм.

1970 онд АИХ-аас “БНМАУ-ын Соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль” батлагдан гарсны дараа буюу БНМАУ-ын Сайд нарын Зөвлөл /СнЗ/-ийн 1971 оны 420 дугаар тогтоолоор “БНМАУ-ын хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгалын жагсаалт”-ыг баталж, улсын хамгаалалтад 21 дурсгал, орон нутгийн хамгаалалтад 106 дурсгалт газрыг оруулсан байна. Энэхүү 420 дугаар тогтоолоор улс, орон нутгийн хамгаалалтад авсан дурсгалуудад түүхэн үйл явдал, бие хүмүүсийн дурсгалд зориулан болгосон хөшөө, багана, ханын самбар зэрэг дурсгалыг эртний булш хиргисүүр, хот хэрмийн үлдэгдэл, хүн чулуун болон буган чулуун хөшөө дурсгалтай хамтатган хамгаалалтад авсан байна.

1994 онд УИХ-аас “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-ийг шинэчлэн баталсантай холбогдуулан дээрх жагсаалтыг тус хуулийн үзэл баримтлал, нэр томъёонд нийцүүлэн дахин шинэчилжээ. 1994 оны Засгийн газрын 233 дугаар тогтоолын 3 дугаар хавсралтаар “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт” нэрээр батлагдсан энэ жагсаалтад нийт 93 дурсгалыг улсын хамгаалалтад, 287 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтад байхаар тусгасан байна. Энэ жагсаалтад зөвхөн эртний түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал хамрагдсанаараа онцлогтой юм.

1995-1997 онд УИХ-аас “Монгол улсын засаг захиргаа, нутаг дэвсгэр, түүний удирдлагын тухай хууль”-д зарим өөрчлөлт оруулж, шинээр аймаг, сум байгуулснаас болж улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх дурсгалын оршин буй засаг захиргааны нэгжийн нэрийг өөрчлөх шаардлага урган гарчээ. Түүнчлэн мэргэжлийн эрдэм шинжилгээний байгууллагуудын үйл ажиллагааны үр дүнд улсын хамгаалалтад зайлшгүй байвал зохих дурсгал цөөнгүй илэрч олдсон байна. Энэ шаардлагын үүднээс Монгол улсын Засгийн газар 1998 оны 235 дугаар тогтоолоор “Улс аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг шинэчлэн баталжээ. Уг жагсаалтад 120 дурсгалыг улсын хамгаалалтад, 233 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтад тус тус авчээ.

ЮНЕСКО-ийн Дэлхийн өвийн хорооноос 2004 онд Орхоны хөндийн соёлын дурсгалт газрыг, 2011 онд Монгол Алтайн нурууны хадны зургийн цогцолборыг хүн төрөлхтний соёл, иргэншлийн түүхийн олон улбааг хадгалсан дурсгалтай, тэдгээр нь дэлхий дахинд нийтлэг үнэ цэнэтэй гэж үзэн дэлхийн соёлын өвд бүртгэн авсан билээ. Орхоны хөндийн соёлын дурсгалт газар нь 121,967 га газрыг хамардаг бөгөөд энэ бүс нутагт 100 гаруй дурсгалт газарт 1350 орчим нэгж ширхэг түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал оршдог байна. Эдгээр дурсгалын дотор өмнө нь улс, аймгийн хамгаалалтад орж байсан цөөнгүй дурсгал хамрагдсан юм.

1994 оны “Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах тухай хууль”-ийг 2001 онд УИХ-аас “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль” болгон өөрчлөн найруулж баталсан юм. Монгол улсын нутагт сүүлийн 10 гаруй жил явуулсан археологийн хайгуул, малтлага судалгааны үр дүнд түүх, соёл, шинжлэх ухааны өндөр ач холбогдолтой олон дурсгалыг шинээр нээн илрүүлсэн бөгөөд тэдгээрийг зайлшгүй

хамгаалах шаардлага тулгарсан, түүнчлэн зарим дурсгалыг аймгийн хамгаалалтын жагсаалтаас улсын хамгаалалтын жагсаалтад оруулах шаардлага урган гарсан зэргээс үүдэн “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгалын жагсаалтыг 2008 онд дахин шинэчлэн баталжээ. Монгол улсын Засгийн газрын 2008 оны 175 дугаар тогтоолоор шинэчлэн батлагдсан уг жагсаалтад 175 дурсгалыг улсын хамгаалалтад, 275 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтад авахаар оруулсан байна. Энэ жагсаалтад түүх, соёлын ач холбогдол өндөртэй, цаашид хамгаалалтад авч, урт хугацаанд тогтвортой судалгаа, шинжилгээний ажил хийх шаардлагатай 15 дурсгалыг аймаг, нийслэлийн хамгаалалтын жагсаалтаас хасч улсын хамгаалалтын жагсаалтад оруулсан ба шинээр 40 дурсгалыг улсын хамгаалалтын жагсаалтад, 57 дурсгалыг аймгийн хамгаалалтын жагсаалтад тус тус нэмж тусгажээ. Мөн анх удаа палеонтологийн дурсгалт газрыг хамруулсан байна.

Дурсгалт газрын хамгаалалтын цэс. 1994 онд батлагдсан “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-ийн 16.6 дахь заалтад “Эртний хот, суурины үлдэгдэл, байшин барилга, цогцолбор зэрэг түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлийн сүр барааг хадгалах зорилгоор эргэн тойронд нь 0.1-3 км-ийн хамгаалалтын бүсийг Засгийн газар тогтоож болно” гэж заажээ. Энэхүү заалтын дагуу түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын түүхэн тодорхой орон зай, цаг үеийг төлөөлж чадах байдал, түүх, соёл, шинжлэх ухааны үнэ цэнэ, ач холбогдол, улсын хамгаалалтын зэрэглэл зэргийг харгалзан үл хөдлөх дурсгалын хамгаалалтын бүсийг тогтоож эхэлжээ. Засгийн газрын 1997 оны 241 дүгээр тогтоолоор Өвөрхангай аймгийн Хархорин сумын нутагт орших Монголын эртний нийслэл Хархорум хотын туурийн хамгаалалтын бүсийг 9,69 км.кв талбайтай байхаар тогтоосон нь анхны хамгаалалтын бүстэй дурсгал болсон юм.

2001 онд УИХ-аас “Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах тухай хууль”-д нэмэлт өөрчлөлт оруулж “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль” болгон шинэчлэн баталсан бөгөөд уг хуулийн 17.6, 17.7, 17.8 заалтад түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хамгаалалтын бүс тогтоож байх тухай асуудал хэвээр тусгагдаж, талбайн хэмжээг тогтоосон заалтыг хассан байна. Засгийн газар “Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль”-ийн холбогдох заалтыг үндэслэн:

- 2001 оны 96 дугаар тогтоолоор Гандантэгчинлэн хийд, Гэсэр сүм, Богд хааны ногоон ордон, Чойжин ламын сүм, Дамбадаржаа хийд, Гэр хэлбэрт модон дуганууд буюу Дашчойлин хийд, Чин ван Ханддоржийн байшингийн хамгаалалтын бүсийг,
- 2002 оны 71 дүгээр тогтоолоор Архангай аймгийн Хашаат сумын нутагт орших Билгэ хаан, Культегины хөшөө, мөн аймгийн Хотонт сумын нутагт орших Хар балгас, Өвөрхангай аймгийн Бат-Өлзийт сумын нутагт орших Төвхөн хийд, Төв аймгийн Баян сумын нутагт орших Тоньюкукийн хөшөөний хамгаалалтын бүсийг,
- 2003 оны 190 дүгээр тогтоолоор Хөвсгөл аймгийн Бүрэнтогтох сумын нутагт орших Уушигийн өвөрийн буган чулууны цогцолбор, Хэнтий аймгийн Дэлгэрхаан сумын нутагт орших Аваргын балгас, Төв аймгийн нутагт орших Манзуширын хийд, Улаанбаатар хотын Баянзүрх дүүргийн нутагт орших Дарь-Эхийн сүмийн 2 чулуун баганын хамгаалалтын бүсийг,
- 2004 оны 126 дугаар тогтоолоор Өвөрхангай аймгийн Хархорин сумын нутагт орших Баруун хүрээний туурь, Булган аймгийн Рашаант сумын нутагт орших Хөгнө тарнийн дээд доод хийдийн туурийн хамгаалалтын бүсийг,
- 2006 оны 70 дугаар тогтоолоор Булган аймгийн Дашинчилэн сумын нутагт орших Цогт тайжийн Цагаан байшин, бичигт хөшөө, мөн сумын нутагт орших Хар Бухын балгасны хамгаалалтын бүсийг,
- 2006 оны 123 дугаар тогтоолоор Архангай, Өвөрхангай, Булган аймгийн нутагт орших Дэлхийн өв-Орхоны хөндийн соёлын дурсгалт газрын хамгаалалтын бүсийг
- 2009 оны 135 дугаар тогтоолоор Дорноговь аймгийн Хатанбулаг сумын нутагт орших Эргэлийн зоон палеонтологийн дурсгалт газар, Төв аймгийн Алтанбулаг сумын нутагт орших Өнгөтийн цогцолбор дурсгал, Дэлгэрхаан сумын нутагт орших Их Хөшөөтийн цогцолбор дурсгал, Хэнтий аймгийн Батширээт сумын нутагт орших Өглөгчийн хэрэм, Рашаан хад, Үзүүр цохионы цогцолбор дурсгал, мөн аймгийн Өмнөдэлгэр сумын нутагт орших Балдан Бэрээвэн хийд, түүний орчмын хадны зургийн дурсгал, Дунд Жаргалантын цогцолбор дурсгал, Хэрлэн сумын нутагт орших Цэцэн ханы ордны цогцолбор, Улаанбаатар хотын Чингэлтэй дүүргийн нутагт орших “Өндөр хоршоо” хэмээх түүхт барилга (өнөөгийн Дүрслэх урлагийн музей Б.Д),

- Баянзүрх дүүргийн нутаг дэвсгэрт орших Ардын Намын Төв Хороо, Ардын Засгийн газар түр байрлаж байсан түүхт барилгын (өнөөгийн Улаанбаатар хотын түүх, шинэчлэн байгуулалтын музей Б.Д) хамгаалалтын бүсийг
- 2011 оны 101 дүгээр тогтоолоор Сэлэнгэ аймгийн Баруунбүрэн сумын нутаг дэвсгэрт орших Амарбаясгалант хийдийн хамгаалалтын бүсийг
 - 2011 оны 271 дугаар тогтоолоор Булган аймгийн Баяннуур сумын Улаан хэрмийн Шороон бумбагарын хамгаалалтын бүсийг
 - 2012 оны 104 дүгээр тогтоолоор Төв аймгийн Борнуур сумын нутаг, Ноён уулын Сүжигтийн ам, Батсүмбэр сумын нутаг, Ноён уулын Зурамт, Журамтын ам, Архангай аймгийн Өндөр-Улаан сумын Балгасан талд орших Хүннүгийн язгууртны дурсгалт цогцолбор газрын хамгаалалтын бүсийг тус тус тогтоожээ.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалтын өнөөгийн байдал, авч буй арга хэмжээ. Хээр хөдөө оршиж байгаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын өнө удаан жил хадгалагдахад байгалийн болон нийгмийн хүчин зүйлс ихээхэн сөрөг нөлөө үзүүлсээр иржээ.

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал нь байгаль дээр ил задгай оршиж байдгийн хувьд их бага хэмжээний эвдрэл гэмтлийг өөртөө агуулж байдаг. Ялангуяа чулуун дурсгал нь орчны температурын хэлбэлзлэл, салхи, ус болон химийн идэвхтэй бодисууд, ургамал, амьтнаас ялгарах органик бодисуудын нөлөөгөөр ан цав гарах, хагарч гэмтэх, хуурч унах, үйрч бутрах, зэргээр анхны төрх байдлаа алдаж гэмтдэг байна. Мөн газар хөдлөлт, гал түймэр, үер ус, хүчтэй цасан болон шороон шуурга гэх мэт байгалийн гамшигт үзэгдэл нь дурсгалд сөргөөр нөлөөлж буй байгалийн хүчин болдог ажээ.

Агаарын хэлбэлзэл, салхи нь чулууны бүтцийг сийрэгжүүлж физик өгөршилд оруулахаас гадна өгөршиж суларсан чулууны мөхлөг ан цав хооронд ус (хур тунадас) орж тогтон халуун хүйтний хэлбэлзлийг даган хайлж хөлдөхдөө тэлж агшин ан цавыг ихэсгэн механик өгөршилт үүсгэсэн байдал манай ихэнх хөшөө чулуун дурсгалд олонтаа тохиолддог.

Түүх, соёлын дурсгалд нөлөөлөх нийгмийн хүчин зүйлд бусдын соёлыг үл хүндэтгэх, хотжилт суурин иргэншил болон нүүдлийн ахуйг дагасан нөлөөлөл, хүн амын сийрэг байдал, эдийн засгийн хомсдол, үйлдвэржилт, оновчгүй бодлого, төлөвлөлт, шашин шүтлэг, буруу аргаар хамгаалах, сэргээн засварлах, хүний санамсаргүй болон санаатай үйл ажиллагаа зэрэг ордог. Сүүлийн жилүүдэд хүмүүсийн сүсэг бишрэлдээ хөтлөгдөн хөшөө чулуунд элдвийн тос түрхэх, хадаг яндар уяж байгаа нь уг дурсгалын насыг богиносгох хохиролтой үйлдэл болдог ажээ. Тухайлбал хөшөө дурсгалд хадаг яндар уяснаар түүнд чийг хуримтлагдаж агаарын хэмийн нөлөөгөөр чулуулгийн гадаргууд хүчтэй нөлөө үзүүлэх, хорхой шавьж үүрлэн элдэв төрлийн хүчиллэг ялгадас ялгаруулан чулуулгийн мөхлөгт сөрөг нөлөө үзүүлдэг байна.

Соёлын өв, түүх, соёлын дурсгалд хүндэтгэлтэй хандах нийгмийн төлөвшил бүрэлдээгүй энэ үед хадны сүг зураг, эртний хөшөө чулуун дурсгалыг аж ахуйн зорилгоор ашиглах, эртний бичээс, хадны сүг зурган дээр элдэв бичээс бичих, өнгө зүсийг өөрчлөх, нураах, булш, хиргисүүр, тахилын байгууламжийг олз ашиг олох зорилгоор ухах, малтах зэрэг зохисгүй байдал их гарч байна.

Монгол улс өөрийн нутаг дээр байгаа түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг анхны хэлбэр төрхөөр нь хадгалан үлдэх, хойч үедээ өвлүүлэн үлдээх шинжлэх ухааны үндэслэлтэй хамгаалалтын анхны ажлуудыг 1940-өөд оноос эхлэн өнөөг хүртэл хийж иржээ. 1944 онд Эрдэнэ Зуу, Амарбаясгалант зэрэг уран барилгын дурсгалуудыг сэргээн засварлах ажлыг, 1960-1961 онд Чойжин ламын сүм, Богд хааны Ногоон ордон зэргийг сэргээн засварлах ажлуудыг хийсэн байна.

1971 онд Барилгын зургийн төв институтэд “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн зураг төсөл, эрдэм шинжилгээний товчоо”-г, 1973 онд Соёлын яамны харьяанд “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн засварын газар”-ыг тус тус байгуулсан бөгөөд 1976 онд дээрх хоёр газрыг нэгтгэн “Түүх, соёлын дурсгалыг сэргээн засварлах газар” гэсэн бие даасан байгууллагыг байгуулжээ. Энэ байгууллага 1995 оны хүртэлх хугацаанд Монголын уран барилгын томоохон дурсгалууд болох Эрдэнэ зуу, Амарбаясгалант, Гандантэгчинлэн хийд, Богд Хааны ногоон ордон, Чойжин ламын сүм, Цэцэн ханы ордон, Хачин ламын сүм, Чин ван Ханддоржийн байшин, Алтанбулаг дахь ардын хувьсгалын түүхэнд холбогдох барилга байшин зэргийг мэргэжлийн түвшинд сэргээн засварлаж

байжээ. Үүний зэрэгцээ хөдөө орон нутгийн засаг захиргаа өөрсдийн нутаг дэвсгэр дээр байгаа үл хөдлөх дурсгалуудыг хамгаалах зорилгоор хайс хашаа барих, хаяг самбар байрлуулах зэргээр хөдөлгөөн өрнүүлж байсныг тэмдэглэх хэрэгтэй.

Түүх, соёлын дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах ажлыг тодорхой бодлого, дэс дараалалтайгаар гүйцэтгэх, түүнд зарцуулж буй хандив, төсөв, хөрөнгийг үр бүтээлтэй зарцуулах зорилгоор “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хадгалж хамгаалах, сэргээн засварлах Үндэсний хөтөлбөр”-ийг 1999-2005 онд хэрэгжүүлжээ. СӨТ-ийн сэргээн засварлагч, мэргэжилтнүүд түүхэн болон шинжлэх ухаан, урлаг уран сайхны өндөр ач холбогдол бүхий зарим хөшөө дурсгалын хэв дардсыг авах, хуулбар хийж улсын сан хөмрөгт хадгалах, зарим хөшөө чулуун дурсгалд бэхжүүлэлт консерваци хийх зэрэг ажлуудыг энэхүү хөтөлбөрийн хүрээнд хийсэн байна. Мөн сүм хийдийг сэргээн засварлах, хамгаалалтын хашаа, саравч барих, аянга зайлуулагчтай болгох зэрэг олон ажил энэ хөтөлбөрийн дагуу хийгджээ.

Дээрх хөтөлбөрийн хамрах хүрээг өргөтгөн түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг аялал жуулчлал, дэд бүтэцтэй уялдуулан сурталчлах, соёлын өвийг сэргээн засварлах мэргэжилтэн бэлтгэх зэрэг асуудлыг иж бүрэн тусгасан “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах хөтөлбөр”-ийг шинээр боловсруулж Засгийн газрын 2007 оны 303 дугаар тогтоолоор баталсан юм. Энэхүү хөтөлбөрийг 2008-2015 онд хэрэгжүүлэхээр төлөвлөж, зарим ажлуудыг холбогдох газрууд эхлүүлээд байна.

Монгол Улсын төр засгаас түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлийг хадгалж хамгаалах, сэргээн засварлах чиглэлээр олон ажил боловсруулан хэрэгжүүлж байгаа хэдий ч зарим нэг ашиг хонжоо хайсан ухвар мөчид хүмүүсийн харгайгаар олон дурсгалт зүйлс эвдэн сүйдсээр байгаа билээ. Ийм баримтыг олноор нь дурдаж болно. Сайны хажуугаар саар болсон энэ бусармаг үйлдлийг таслан зогсоох, урьдчилан сэргийлэх ажлыг зохион байгуулахад хөдөө орон нутгийн ард иргэдийн туслалцаа дэмжлэг туйлаас чухал болохыг шат шатны Засаг дарга, холбогдох байгууллагууд анхааралдаа авбал зохилтой.

Эцэст нь, эцэг өвгөдийнхөө үлдээсэн түүх, соёлын дурсгалуудад хүндэтгэлтэй хандаж, олон арга хэлбэрээр хайрлан хамгаалж, сэргээн засварлаж хойч үедээ бүрэн бүтнээр нь өвлүүлэн үлдээх явдал бол өнөөгийн монголчууд бид бүхний эрхэм үүрэг мөн болохыг уншигч танд сануулья.

INTRODUCTION

The diversity of intellectual and physical cultural heritage derived from and created by humanity through the long historic period of time is classified into tangible and intangible cultural heritage by their forms and identities. Intangible cultural heritage is defined as the practices, representations, expressions, knowledge and skills, as well as the instruments, objects, artifacts and associated cultural spaces, and tangible cultural heritage includes all other physical objects such as monuments, historic buildings, statues, museum items and others which have significant historic and artistic value to Mongolia. Tangible cultural heritage is identified as movable and immovable properties characterized by their storage, mobility, sizes and associated significance with their origination.

As stated in the 1972 UNESCO “Convention for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage” adopted by the 17th General Conference, the “Cultural Heritage” is classified into three subcategories by its immovable distinctions as follows:

- Monuments: architectural works, works of monumental sculpture and painting, elements or structures of an archeological nature, inscriptions, cave dwellings and complex features, which are outstanding universal value from the historic, artistic and scientific point of view
- Groups of building: groups or separate or connected buildings which, because of their architecture, homogeneity or their place in the landscape, are of outstanding universal value from the point of view of history, art or science
- Sites: Works of man or the combined works of nature and of man, and areas including archeological sites which are of outstanding universal value from the historical, aesthetic, ethnological or anthropological points of view)

Mongolia is one of the richest countries with historical and cultural immovable properties, created by and derived from the nomadic people’s lifestyle of Central Asia, and transmitted from generation to generation. In 2001, Mongolia has revised its law on “Protect of Cultural Heritage” in accordance with the international cultural heritage protection standards and Mongolian Constitution of 1992. In the 3rd article of the law it states that, “...immovable properties include archeological findings such as shelter of ancient people, cultural layers of ancient settlement, a place used to be used for mining and industry, tumulus, grave, tomb, sacrificial sites, man stone, deer stone, archeological artifacts, rock paintings, rock inscriptions, ancient settlements, ancient ruins, ancient castles, ancient walls, complex of architecture, temples, monasteries, streets, squares (old and related with historical activity), apartments and buildings relevant to individuals and events significant in history, historical and cultural sites, fossils microorganisms, plants ancient animals, and paleontological sites.

State independency and culture is expressed by the cultural heritage, especially historical and cultural immovable properties. It is of utmost importance for our government to pay close attention to protect and safeguard the immovable properties of Mongolia.

Law and policies on protection of historical and cultural immovable properties: From the ancient times Mongolians have preserved and protected with respect historical and cultural heritage, created by the ancestors. People were fined with livestock for excavating and damaging ancient tumulus and tombs. Also the elders have been teaching and transmitting knowledge to younger generations about preserving and respecting the immovable historic properties. It is believed that “Those who damages the immovable historic properties inherited from their ancestors, would have bad luck, such as meeting with ghosts; lose eyesight or always having some problems” etc.

In 1921, after the People’s Revolution, state policy was formulated for protection of historical and cultural heritage. Institute of Language and Literature has developed its internal policy, that states “Institute to preserve and protect the rock inscriptions and rock paintings in Mongolia”. This policy remains as the first Mongolian act for historical and cultural protection. “Protection and Preservation Regulation for Historical and Cultural Heritage” was adopted by the 79th conference decision of Presidium of State Baga Khural in 1941. In the regulation it states that, “The historical and cultural heritage existing on Mongolian territory, shall be in possession of Mongolians”. Almost all paragraphs and articles of this

regulation adopted for immovable properties protection.

For almost 30 years since the adoption of the above policies Mongolian government didn't make any changes to it neither have adopted any new acts for historical and cultural heritage preservation. Possibly it's due to insufficient research, lack of people's awareness regarding the importance of protecting the historical and cultural heritage.

By the consent of the Presidium of People's Great Khural, the "Law on Protection of Cultural Properties of People's Republic of Mongolia" was adopted in 1970, which was comprehensively and systematically included all cultural functioning relations and activities containing research, examination, conservation, preservation, promotion and dissemination of historical and cultural heritage created by Mongols. As a result, the awareness has risen among people by the certain degree, changed their attitude towards the cultural heritage and increased their respect and responsibility as well as their contribution on protecting and preserving it. The law was effective from 1970 to 1994, the period of time that Mongolian government has organized number of works for identifying, restoring historical and cultural immovable properties, along with discovering, registering, conserving and preserving them. Consequently, a number of activities and works were implemented on cultural heritage protection. Thus the outside world gradually started to get to know of Mongolian unique cultural heritage.

Since 1990, Mongolia has been developing democratic society. Accordingly the acts and laws were revised and combined with democratic concepts. Adopted by the State Great Khural, the cultural heritage as defined in the new constitutional law of 1992, "Mongolian people's historical and cultural heritage, science and intellectual property shall be under the State protection of Mongolia". In accordance with it, the State Great Khural adopted "Law on Protection of Historical and Cultural Properties" in 1994. The law coordinated number of cultural relations combined with the concepts of democracy. And it defined the criterias of objects to be included into historical and cultural immovable properties. In 2001, after the several amendments made on "Protection Law of Historical and Cultural Properties of 1994", articles of protection of intangible cultural heritage were added and has changed to the "Protection Law of Cultural Heritage". Since 2001, the government has been enforcing "Protection Law of Cultural Heritage", in Mongolia. Cultural heritage protection and preservation is completely coordinated by this law.

Today, cultural heritage issues, particularly immovable properties matters are coordinated by some articles of the following laws, such as "Protection Law of Cultural Heritage", "Land", "Minerals", "Protected Areas", "Criminal law" etc.

Mongolia has signed in international agreements, charters and conventions for preserving and protecting the cultural heritage: "1954 UNESCO Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict" in 1964; "1972 UNESCO Convention for the World Cultural Heritage" in 1990; "1970 UNESCO Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property" in 1991; and "2003 UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage" in 2005.

Registration and research of historical and cultural immovable properties: The first research and examination work on immovable historical and cultural properties in Mongolia started in 1889, by Russian researcher N.M Yadrintsev at the Orkhon River Valley. Since then, for over a hundred years, Mongolian researchers and scholars have done many research works and examinations on historical and cultural immovable properties based on the archeological and ethnological theories and methods, in cooperation with the researchers and experts of Russia, Finland, USA, Hungary, Japan, France, German, China, Korea and others. As a result of those research works, researchers and experts have come to the conclusion that immovable properties of Mongolia are indeed an important part in the history and culture. Also as a result of these research works, first information and registration database system for immovable properties was created.

Registration and documentation is considered as a primary step for protection of immovable heritage properties. Main objective of the registration and documentation is to identify the current value and status of immovable properties by determining their size, form, recent condition, damages and registering and

documenting them by photo, video and hand drawings. By collecting truthful information and making the correct registrations of immovable properties is essential to increase people's contribution on cultural heritage protection, to collect detailed information on cultural heritage, to examine and control the cultural heritage evolution (to compare past and current status), and to provide the right information to public, relevant government agencies and to raise their awareness.

After the People's Revolution, immovable properties registration and documentation started in Mongolia by the internal policy of Institute of Language and Literature "Institute for registration, documentation and protection of historical and cultural heritage". In accordance with it, the Institute has organized research works in Tuv, Arkhangai, Bulgan, Uvurkhangai provinces for registration and digital documentation of the "Saridagiin Khiid", temple monastery of "Erdene Zuu" and "Baruun Khuree". Since 1935, the Prefectural Research Centers were established in every province of Mongolia, and representatives and members were appointed. Therefore huge amount of relevant information and documents on historical and cultural heritage were gathered and recovered.

At the end of 1941, under the administration of Mr. Perlee (researcher and scientist of history of Mongolian Academy of Sciences) the Institute of Language and Literature collected "Archeological information database of Mongolia" and prepared a new form for cultural heritage research materials and information. This work has taken twenty years. And the database was developed and enhanced annually with new data of the archeological excavations and research works. "Archeological information database of Mongolia" was the first registration and information database for cultural heritage, and the data of the database has been kept and saved in Hand Written format at the Institute of Archeology of Mongolian Academy of Science.

The unified system for data and information database for the registration and documentation of historical and cultural heritage was created in 1996. In 1994, the State Great Khural adopted the new "the Law for Protection of Historical and Cultural Properties" combined with new constitution. In second paragraph of this law, it states that Mongolia needs to have a systematic Registration and Information State Database for Cultural Heritage". According to this article, in 1996 Minister of Culture made his 7th order to establish a Center of Cultural Heritage, thus the establishment of the registration and information state database was included in the budget. The database received the first registration and information of historical and cultural heritage from Ministry of Culture, which was previously collected by the Ministry. According to the international general principals, we are collecting historical and cultural heritage information by three basic categories, as movable, immovable and intangible cultural heritage. When we register and document historical and cultural heritage into the database, we refer to comply with ICOMOS Principles for the Recording of Monuments, Group of Buildings and Sites, ratified by the 11th ICOMOS General Assembly in 1996.

Through 1996-1999, in the framework of the creation of "Historical and Cultural Properties of Mongolia" guidebook, specialists and researchers of the Center of Cultural Heritage participated in the number of field research works and collected information on current status for immovable properties and their locality. As a result, most of the immovable properties information was collected into Registration and Information State Database of Cultural Heritage. Consequently, the "List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties for State, Province" was revised, and "National Project for the Protection and Conservation of Historical and Cultural Heritage" was implemented in 1998.

Today, the Institute of Archeology, Institute of Paleontology of Mongolian Academy of Science, International Institute for the Study of Nomadic Civilizations, National Museum of Mongolia, Department of Archeology and Anthropology at the School of Social Science, National University of Mongolia, Department of History at Mongolian State University of Education, Department of Archeology at University of Ulaanbaatar and "Chinggis Khaan" university are making legal archeological excavations and research works, and collecting the information for immovable properties.

Historical and cultural immovable properties in protection of state and province: "Protection and Preservation Rule for Historical and Cultural Properties" was adopted by the 79th conference decision of Presidium of State Baga Khural in 1941. At its second appendix, the presidium has decided

to select 15 immovable properties as the first degree state protection, 16 immovable properties as a state protection. After adopting the “Law on Protection of Cultural Properties of People’s Republic Mongolia” in 1970, by the 420th resolution of 1971 by Council of Ministers of Mongolia, has adopted the “List of Protection of Historical and Cultural Heritage of People’s Republic Mongolia”, has selected 21 immovable properties for the state protection, and 106 immovable properties for provincial protection. According to this 420th decision, these immovable properties include statues built for memorial purposes of historical events and individuals, columns, and with tombs, tumulus, ancient settlements, ancient ruins, man stones, deer stones.

“List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Province” was revised, according to the amendments of “Protection Law of Historical and Cultural Properties” of 1994. At the third appendix of 233rd decision, the Government of Mongolia has decided to select 93 immovable properties as a state protection, 287 immovable properties as a provincial protection, according to the “List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Province and city Ulaanbaatar”. The list has specific rules for ancient historical and cultural properties.

In 1995-1997, the State Great Khural amended the “Law of Mongolia on Administrative and Territorial Units and Their Governance”, and established new administrative units. For this reason, the need to change the name of administrative units was required for the “List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Province”. Also the number of discovered immovable properties by the science and research organizations were required to be included in the state protection. In 1998, by the 235th decision of Government, the “List of Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Province” was revised. In accordance with it, 120 immovable properties were selected for the state protection, 233 immovable properties were selected for provincial level protection.

In 2004, the UNESCO World Heritage Committee inscribed Orkhon Valley Cultural Landscape on World Heritage List, including valuable historical and cultural heritages of human history. Orkhon Valley Cultural Landscape has over 100 cultural sites and about 1350 historical and cultural immovable properties, covering area of 121,967 hectares. Orkhon Valley Cultural Landscape has number of immovable properties selected to state and provincial protection.

“The Law for Protection of Historical and Cultural Properties of 1994” has been revised and changed to “the Law for Protection of Cultural Heritage” by the State Great Khural in 2001. As a result of the past 10 years archeological excavations and research works, the number of cultural properties were discovered, and further protection was required for the preservation of those properties. In accordance with it, the “List for Protection of Historical and Cultural Immovable Properties of State, Province” was revised by the government in 2008. On May 14th of 2008, the protection list has been revised by the 175th resolution of Government, and 175 immovable properties were selected as the state protection, 275 immovable properties are under province protection. 15 immovable properties are included in the state protection. 40 immovable properties are under the state protection, 57 immovable properties under province protection. And for the first time, paleontological sites were selected in the protection list of the state and province.

Protection zone of immovable properties: In Paragraph 6 of article 16, the “Protection law of Historical and Cultural Properties of 1994”, “Government has set up 0.1-3 kilometers of protection zone around the historical and cultural immovable properties, such as remains of ancient cities and settlements, buildings, architecture complexes in order to provide the integrity and safety thereof”. In accordance with this article, setting up protection zones around the immovable properties oversaw their significance on history, culture, science and classification on state protection. By the 241st resolution of Government in 1997, first protection zone was set up around ruins of Kharkhorum city, capital of Mongolian Empire, covering an area of 9.69 square kilometers.

The “Protection law of Historical and Cultural Properties of 1994” revised and changed to “Protection law of Cultural Heritage” by the State Great Khural, in 2001. Paragraphs 6, 7, 8 of article 17, the “Protection law of Historical and Cultural Properties of 1994” re-entered into “Protection Law of Cultural Heritage” and the article for measurement of surrounding areas was removed

- By the 96th decision of 2001, the protection zones were set up around the Gandantegchinlen Khiid monastery, Monastery Geser, Green Palace of Bogd Khaan, Temple of Choijin Lama, Temple of Dambadarjaa, Temple of Dashchoilon (Wooden temples), Apartment of Chin Van Khanddorj.
- By the 71st decision of 2002, protection zones were set up around the inscribed monuments for Bilge Khan, memorial complex of Kültegin in Khashaat soum of Arkhangai province, ruins of Khar Balgas in Khotont soum of Arkhangai province, Tövkhön Monastery in Bat- Öziit soum of Öwörkhongai province, inscriptions monument of Tonyokuk in Bayan soum of Töv province.
- By the 190th decision of 2003, the protection zones were set up around the complex of deer stone called place of Uushgiin Öwör in Burentogtokh soum of Khövsgul province, ruins of Avarga in Delgerkhaan soum of Khentii province, temple of Manzushir in Töv province, 2 stone columns of monastery Dari-Ekh in Baynzürkh district of Ulaanbaatar city.
- By the 126th decision of 2004, the protection zones were set up around the ruins of Baruun Khüree in Kharkhorin soum of Öwörkhongai province, remains of 2 temples of Khögnö Tarni in Rashaant soum of Bulgan province
- By the 70th decision of 2006, protection zones were set up around the inscriptions monument and building remains of Tsogtiin Tsagaan baishin, ruins of Khar Bukh in Dashinchilen soum of Bulgan province
- By the 123rd decision of 2006, the protection zones were set up around the Orkhon Valley Cultural Landscape as inscribed on World Heritage List, in Arkhangai, Öwörkhongai, Bulgan province
- By the 135th decision of 2009, the protection zones were set up around the paleontological sites of Ergeliin Zoon in Khatanbulag soum Dornogobi province, complex monuments of Öngöt in Altanbulag soum Töv aimag, complex monuments of Ikh Khöshööt in Delgerkhaan soum Khentii province, complex monuments Öglögchiin Kherem, Rashaan Khad, Üzüür Tshohio in Batshireet soum of Khentii province, Baldan Bereeven temple and rock paintings in Ömnödelger soum of Khentii province, complex monuments of Dund Jargalant, complex of Tsetsen Khan palaces in Kherlen soum of Khentii province, historic building called “Öndör Khorshoo” (recent Fine Art Museum) in Chingeltei District of city Ulaanbaatar, historical building of Central Committee of People’s Party and People’s Government (recent Museum of the History of Ulaanbaatar)
- By the 101st decision of 2011, the protection zone was set up around the monastery Amar bayasgalant in Baruunbüren soum of Selenge province
- By the ... decision of 2011, the protection zone was set up around the Shoroon Bumbagar of Ulaan kherem in Bayannuur soum of Bulgan province
- By the 104th decision of 2012, protection zones were set up around the Sujigtiin am in mountain Noyon in Bornuur soum of Töv province, Zuramt and Juramtyn am in mountain Noyon in Batsumber soum, complex site of Khünnü noble (Xiongnu) in Balgasan tal in Öndör-Ulaan soum of Arkhangai province

Current status and implementation of works of the protection of historical and cultural immovable properties: Many of our historical and cultural immovable properties have already been destroyed by the human activities and natural and weather decays.

Stone monuments are damaged, cracked, disintegrated by water, wind, chemical substances and bacterial damages, which penetrates pores and capillaries of stone. And natural disaster as a quake, fire, water flood, snow and dust storm has damaged stone monuments. Most of the all immovable properties in Mongolia have damaged by water and component became more porous.

Social factors, such as disrespect to culture, urbanization, economic crisis, sparse population, industrialization, illogical policy, irrational planning, religious issues, wrong conservation and protection, human improper activities are damaging historical and cultural heritages.

Recently, physical damages of immovable properties have increased substantially, due to people’s worship ceremonies. When people worship, they offer and spray milk, butter oil on stones, and wrap

them with silk scarf, which have resulted in destruction of these stone monuments.

Today, social behavior has developed disrespect for historical and cultural heritage, people are making illegal excavations to find profits, that also causes destruction and damage for the immovable properties. Also writing letters or drawing images and symbols on ancient rock inscriptions and rock paintings take place.

Since 1940, Mongolia has been organizing number of research and conservation works on protection of immovable properties. In 1944, monastery Erdene Zuu and temple Amarbaysgalant were conserved and restored. In 1960-1961, temple of Choijin Lama, Green Palace of Bogd Khaan were conserved and restored as well.

In 1971, the “Agency of Academy for Research and Scheme Planning of Historical and Cultural Property” was established in the Central Architectural Institute. In 1973, the “Restoration Laboratory of Historical and Cultural Property” was established under the Ministry of Culture. In 1976, both organizations had united under the name of “Conservation and Restoration Laboratory of Historical and Cultural Property”. Since that time until 1995, the organization have conserved many architectural buildings, such as Erdene Zuu, Amarbaysgalant, Gandantegchinlen, Green Palace of Bogd Khaan, temple of Choijin Lama, complex of Tsetsen Khan palaces, monastery of Khachin Lama, apartment of Chin Van Khanddorj, historic buildings in Altanbulag relevant to the People’s Revolution etc. Also local administrations have built fences, put introduction boards near the immovable properties for protecting them.

Through 1999-2005, the “National Project for Protection and Conservation of Historical and Cultural Immovable Properties” was implemented, organizing a systematic conservation and preservations of historical and cultural immovable properties.

Within the framework of this project, Center of Cultural heritage and its conservators and specialists have conserved and preserved immovable properties, made copies and replicas of properties for the storage in the state fund, which are of significant historical and scientific value to Mongolians. And in the framework of this project, number of works have been implemented, such as building fences, conserving monastery and temple buildings, setting up lightening arresters etc.

In 2007, the “National Project for Protection and Conservation of Historical and Cultural Immovable Properties” adopted by the 303rd decision of government, for promoting the immovable properties combined with the infrastructure and tourism, and to build capacity of conservators on cultural heritage conservation. The project is planned to be implemented from 2008 till 2015. The work has started. .

Mongolian government is implementing number of works on protection of historical and cultural immovable properties, but it was being destroyed and damaged by the improper activities of people. To stop and prevent this illegal activities on historical and cultural immovable properties, the support of local people is essential.

In the end, we should always remember that our main priority and responsibility is to respect and protect our historical and cultural heritage and pass it on to the future generations.

ДУНДГОВЬ АЙМГИЙН НУТАГ ДАХЬ ТҮҮХ, СОЁЛЫН ҮЛ ХӨДЛӨХ ДУРСГАЛЫН ТУХАЙ

Дундговь аймгийн товч танилцуулга. Дундговь аймаг нь Монгол орны зүүн өмнөд хэсэгт зүүн талаараа Говьсүмбэр, Дорноговь аймагтай, урд талаараа Өмнөговь аймагтай, баруун талаараа Өвөрхангай аймагтай, хойд талаараа Төв аймагтай тус тус хиллэн 74.7 мян.км² газар нутаг эзлэн оршдог. Аймгийн төв нь Мандалговь хот, Улаанбаатар хотоос 275 км зайтай.

Дундговь аймгийн газар нутаг нь Ардын хувьсгалаас өмнө Халхын Түшээт хан аймагт, 1923 оноос Богд хан уулын аймагт харьяалагдаж байжээ. 1931 оны засаг захиргааны өөрчлөлтөөр Өмнөговь, Төв, Дорноговь аймгуудын нутагт орсон байна. 1942 оны УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 81 дүгээр хурлын тогтоолоор Дундговь аймгийг байгуулж Өмнөговь аймгаас Буянт-Овоо, Өлзийт, Сайхан-Овоо, Дэлгэрхангай, Хулд, Цогтчандмань, Луус, Гурвансайхан, зэрэг 8 сумдыг, Дорноговь аймгаас Баянжаргалан, Их-Эрээн, Өндөршил, зэрэг 3 сумдыг, Төв аймгаас Гувь-Угтаал, Дэлгэрцогт, Дэрэн, Эрдэнэдалай, Цогт-Овоо, Цагаандэлгэр, Сайнцагаан гэсэн 7 сумдыг салган нийт 18 сумыг харьяалуулжээ.

Өнөөдөр Дундговь аймаг нь Адаацаг, Баянжаргалан, Гурвансайхан, Говь-Угтаал, Дэлгэрхангай, Дэлгэрцогт, Дэрэн, Луус, Өлзийт, Өндөршил, Сайнцагаан, Сайхан-Овоо, Хулд, Цагаандэлгэр, Эрдэнэдалай гэсэн засаг захиргааны 15 сум, 64 багтай. Тус аймагт халх ястан зонхилсон 58.5 мянган ард иргэд оршин сууж амьдарч байна.

Дундговь аймгийн газар нутаг нь эх газрын эрс тэс уур амьсгалтай, өвлийн дундаж температур -22° - -26°С, зуны дундаж температур +18° - +24°С, жилд дунджаар 100-200 мм хур тунадас унадаг. Аймгийн нутаг дэвсгэрийн ихэнх хувийг говийн бор, хужир, мараалаг хам, цайвар хүрэн, хээрийн хүрэн хөрс зонхилсон ухаа гүвээт талархаг газрын гадарга эзлэнэ. Аймгийн нутагт Онгийн голоос өөр томоохон гол байхгүй боловч орон нутгийн ундрага сайтай рашаан булаг цөөнгүй бий. Дэлгэрхангай, Их, Бага газрын чулуу, Гурвансайхан, Дэл, Дэлгэр зэрэг дундаж өндөртөй уулстай. Түүнчлэн Цагаан суврага, Морин толгойн цав, Өөш манхан, зэрэг байгалийн үзэсгэлэнт газруудтай.

Дундговь аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын дурсгалыг бүртгэж судалсан тухай тойм. Дундговь аймгийн нутаг дэвсгэр дээрх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг эрдэм шинжилгээний үүднээс бүртгэн баримтжуулж судлах ажил бусад аймгийг бодвол харьцангуй хожуу эхэлжээ. Энэ ажлын эхлэлийг Монголын ууган археологич Х.Пэрлээ Дэрэн сумын нутаг Тахилын усны сайрын орчимд байх эртний гар урчуудын сууринд хийсэн судалгааны ажлаараа тавьсан байна. Мөн тэрээр уг суурингийн ойролцоо байх хэдэн булшийг бүртгэн, заримыг нь малтан судалж эрдэм шинжилгээний хувьд сонирхолтой эд өлгийн зүйлсийг илрүүлсэн байна.

1951 онд Х.Пэрлээ Дундговь аймгийн Сайнцагаан сумын нутаг Зүүн Бүрэн ууланд буй тоногдсон 2 булшны үлдцийг малтан судалж тоосго, зээ бадын хээтэй нүүр ваар, тосгуур, нөмрөг ваарны үлдэгдлүүд, ширмэн хонх, улаан шавар савны хагархай, 8 ширхэг зоос зэрэг зүйлсийг олжээ. Эндээс олдсон зоосны эртнийх нь 713-740 оны үед цутгасан Тан улсынх, хожмынх нь 1068-1077 оны үед цутгасан Сүн улсын үеийн зоос байжээ.

1957 онд Х.Пэрлээ Өмнөговь, Дундговь, Өвөрхангай аймгийн нутгаар эртний судлалын хайгуул, бүртгэл хийж явахдаа Дундговь аймгийн Сайхан-Овоо сумын нутагт Харгалын гол (Онгийн гол)-д байх Шаазан хотын үлдэгдлийг үзэж, зарим хэмжилт хийн хотын үлдэгдлийн тойм зургийг үйлджээ. Тэрээр тэндээс олдсон шавар эдлэл болон “Юан улсын” шаазан гэгдэх цийлгэр хөх, ягаан паалантай аяганы хагархай, 1064-1066 он, 1078-1078 оны үед холбогдох 2 ширхэг зоос зэрэг хэрэглэгдэхүүнд тулгуурлан уг хотыг “Юан улсын үеийн хот бололтой” хэмээн үзсэн байна.

1959 онд Зөвлөлтийн эрдэмтэн В.В.Волковын удирдсан судалгааны баг Дундговь аймгийн нутгаар хайгуул судалгааны ажил хийж, аймгийн орон нутаг судлах музейн хүрэл хутга, унжлага, зоос, сумын зэв зэрэг зарим үзмэрүүдийг сонирхон судлаж, хөрш бүс нутгаас олдсон адил төстэй олдворуудтай харьцуулалт хийж, он цагийг тогтоохыг оролдсон байна. Мөн тэрээр Дэлгэрхангай

сумын төвийн нутаг дахь Хаан уул, Мандалговь хотын ойролцоох Бага булаг, Тас уул зэрэг газарт хэд хэдэн булш малтан шинжилж судалгааны эргэлтэнд оруулжээ.

1960 онд Зөвлөлтийн эрдэмтэн А.П.Окладников, Монголын археологич Д.Дорж нарын удирдсан Монгол-Зөвлөлтийн шинжилгээний ангийнхан Дундговь аймгийн Өлзийт сумын нутагт орших Дэл уулын хадны зургийг илрүүлэн олж бүртгэжээ. Энэхүү дурсгалыг 1960-аад оны сүүлээр Д.Дорж, Зөвлөлтийн эрдэмтэн Э.А.Новгородова нар дахин нягтлан судалж, тус аймгийн Баянжаргалан сумын Цагаан айраг болон Дэлийн Зүүн Билүүн хэмээх газраас илрүүлсэн тамга, тэмдэг, тэмээ болон морь унаж жад барьсан хүн, шувуу, янгир, тэмээ, цэг, гэр зэрэг зургуудтай хамтатган 1975 онд хэвлүүлсэн “Петроглифы Монголии” бүтээлдээ нийтэлжээ. Хожим А.П.Окладников Дэл уулын хадны зургийн зарим дүрслэлийн талаар өөрийн бичсэн “Петроглифы Монголии” номондоо нийтэлсэн байна. Тэрээр Өлзийт сумын хуучин төвийн орчмын нутаг нэгэн хавцлын хаданд дүрсэлсэн шовх чихтэй, өргөн дөрвөлжин хоншоортой, нүд болон хүзүүн дээр нь хоёр дугуй хонхорыг товгороор хүрээлж “алим” мэт дүрсэлсэн бүдүүн хөлтэй, урт сүүлтэй, сэлдийг нь зориуд цохон дүрсэлсэн азарганы зургийг их эртний шинжтэй өвөрмөц зураг хэмээн шинэ чулуун зэвсгийн үед холбогдуулан, янгир, чоно зэрэг бусад зургийг түүний хажуу завсар зайд хожим дүрсэлсэн хэмээн үзжээ.

1969 онд А.П.Окладников, Монголын археологич Д.Дорж нарын удирдсан МЗТСХЭ-ийн хуучин чулуун зэвсгийн дурсгал судлах анги Өндөршил, Гурвансайхан сумын заагт орших Ярх уулын орчмоос хуучин чулуун зэвсгийн үеийн бууцыг илрүүлэн олж судалжээ. Эндээс олдсон дугариг, гурвалжин хэлбэрийн зэвсэг, хусуур, болхи хийцтэй нарийн тал нь хавтгай мэс, гилбэр ба үзүүр мэсэн зэвсгүүд нь Монгол орны тухайн үеийн оршин суугчид өрнө зүгийн доод палеолитын үеийн хүний нэгэн адил чулууг засаж, зэвсэг хийх өөрийн тогтсон арга барилтай байсныг харуулсан баримт болсон байна. Тэдгээр судлаачид Ярх уулын чулуун зэвсгийн бууц нь доод палеолитын үед буюу 300.000-500.000 жилийн тэртээд холбогдохыг шинжлэн тогтоожээ.

1971 онд А.П.Окладников, археологич Д.Дорж нарын удирдсан МЗТСХЭ-ийн хуучин чулуун зэвсгийн үе судлах анги Дундговь аймгийн Хулд, Дэрэн сумдын нутгаар хайгуулын ажил гүйцэтгэж үлдэц, хусуур, ялтас, залтас зэрэг чулуун зэвсгийн олдворууд илрүүлэн олж бүртгэсэн байна. Энэхүү шинжилгээний анги 1972 онд Дундговь аймгийн төв Мандалговь хотоос 60 км зайд орших Ёроол говь хэмээх хотгороос цахиур зэвсэг үйлдэж байсан дархны газар шинээр илрүүлэн олж бүртгэжээ. Мөн 1973 онд Дундговь аймгийн Цахиур толгой, Цагаан худаг, Цагаан Өндөр зэрэг газруудад хайгуул хийж чулуун зэвсгийн үеийн хэд хэдэн бууц сууринг шинээр илрүүлжээ.

1979 онд Зөвлөлтийн эрдэмтэн С.Г.Кляшторный, Монголын судлаач С.Харжубай нарын бүрэлдэхүүнтэй МЗТСХЭ-ийн Бичээс судлалын анги Дундговь аймгийн Эрдэнэдалай сумын Бичигт хадны руни, перс, монгол, хятад бичээс, тамгануудыг нягтлан шинжилсэн байна.

1980-аад оны эхээр академич А.П.Окладников, археологич Т.Санжмятав нар Бага газрын чулууны Гэр хад хэмээх олон тооны хадны зурагтай дурсгалыг илрүүлэн судалж тэдгээрийн он цагийг неолит ба хүрэл зэвсгийн үеэр тогтоосон байна.

1981 онд археологич Т.Санжмятав Дэлгэрцогт сумын нутаг Бага газрын чулуунд дөрвөлжин булш малтаж шавар савны хагархай, алтан бөгж, улаан будагтай малын яс, оюу сувс зэрэг зүйлс олсон бол археологич Д.Наваан Дунд шандны аманд хүннү булш малтан судалж олон сонирхолтой эд өлгийн зүйлс илрүүлэн байна.

1984 онд Зөвлөлтийн эрдэмтэн Л.Л.Викторова, Монголын судлаач Г.Мэнэс нарын бүрэлдэхүүнтэй МЗТСХЭ-ийн Угсаатны зүйн хээрийн шинжилгээний ангийнхан Дундговь аймгийн ОНС музейд хадгалагдаж байсан 2 хүн чулуун хөшөөг дахин нягтлан үзэж дурсгалын тодорхойлолт бичиж, гар зургийн хамт нийтлүүлсэн байна. Дээрх 2 хүн чулуун хөшөөг археологич Д.Баяр “Монголчуудын чулуун хөрөг” нэгэн сэдэвт бүтээлдээ дахин нягтлан хэвлүүлсэн байна.

1988 онд археологич Т.Санжмятав нарын бүрэлдэхүүнтэй МЗТСХЭ-ийн Хүрэл, төмрийн түрүү үеийг судлах ангийнхан Дэл уулын 32 хүнтийн булш хэмээн нэрлэгдсэн нэгэн дөрвөлжин булшийг

малтан судалжээ. Уг булшны хашлага чулуун дээр бүжиглэж буй хүмүүс, буга, согоо, шувуу, нум сумтай хүн, хөтлөлцөж яваа эрэгтэй, эмэгтэй хоёр хүн, ан амьтан зэргийг сийлж дүрсэлсэн нь энэ төрлийн дурсгалд төдийлөн тохиолдож байгаагүй онцлогтой байжээ.

1989 онд доктор Д.Цэвээндорж, Унгарын эрдэмтэн И.Эрдейли, Зөвлөлтийн эрдэмтэн П.Б.Коновалов нарын бүрэлдэхүүнтэй Монгол-Унгар-Зөвлөлтийн хамтарсан “Хүннүгийн дурсгал судлах анги” Бага газрын чулууны Дунд Шандын аманд нэг хүннү булш малтан судалж нумын гичирийн ясан наалт, чагтан тээгтэй бүсний хүрэл арал, хүрэл товруу, хүрэл үзүүрийн чимэг, авсны төмөр чимэглэл, шавар савны хагархай зэрэг эд өлгийн зүйлс илрүүлэн олж, хэвлэн нийтлүүлсэн байна.

1990 онд археологич Д.Наваан Дундговь аймгийн Сайхан-Овоо сумын нутаг Хайрхан, Замбага уулын орчимд бүлэг булшнууд илрүүлэн олж хүннүгийн үеийн хоёр, монголын үед холбогдох гурван булш малтаж сонирхолтой олдворуудыг олсон байна. Мөн тэрээр аймгийн ОНС музейн эрхлэгч Л.Мөнхбаяртай хамтран Сайхан-Овоо сумын Хаалган хадны Хангинах гэдэг газар байсан хадны оршуулгыг малтан судалсан ажээ.

1990-ээд оноос МУИС-ын Түүхийн тэнхимийн багш, профессор Д.Хүүхэнбаатар Өлзийт сумын нутагт орших Дэл ууланд түүхийн салбарын оюутны дадлагыг удирдан явуулж цөөнгүй дурсгалыг илрүүлэн олохын зэрэгцээ өмнө нь илэрч олдсон дурсгалуудыг дахин нягтлан үзэж, руни бичиг, хадны зураг зэрэг хэд хэдэн дурсгалыг эрдэм шинжилгээний эргэлтэнд оруулж судлаачдын сонорт хүргэжээ. Дэл уулын хадны зургийг МУИС-ийн багш доктор Д.Сүхбаатар, судлаач Э.Жигмэддорж, Б.Батсүрэн нарын зэрэг олон судлаачид тал бүрээс нь нягтлан эрдэм шинжилгээний өгүүлэл нийтлүүлсэн байна. Мөн эндээс олдсон руни, хятад бичээсүүдийг доктор Ц.Баттулга нарын судлаачид уншиж нийтлүүлсэн байна.

1996-1999 онд Г.Гонгоржав, Г.Энхбат нарын бүрэлдэхүүнтэй хээрийн шинжилгээний баг “Монгол нутаг дахь түүх соёлын дурсгал” сэдэвчилсэн лавлах бүтээх ажлын хүрээнд Дундговь аймгийн нутагт ажиллаж олон тооны дурсгалыг давтан болон шинээр бүртгэж, гэрэл зураг, гар зураг, дүрс бичлэгээр баримтжуулсан байдаг. Тэдний цуглуулсан үл хөдлөх дурсгалтай холбоотой мэдээ баримт, эх хэрэглэгдэхүүн эдүгээ СӨУНБМС-д хадгалагдаж байна.

1997 онд МУИС-ийн багш Ц.Баттулга нарын бүрэлдэхүүнтэй судалгааны баг Говь-Угтаал сумын нутаг Ааргийн хадны салбар Их Бичигт гэх газраас 1 мөр түрэг бичээсийг шинээр илрүүлэн олж, тайлбар сэлтийн хамт нийтлүүлжээ.

2003 онд ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнгийн захирал Д.Цэвээндорж, эрдэм шинжилгээний ажилтан Н.Батболд нарын бүрэлдэхүүнтэй шинжилгээний анги “BoGuKhaTe” ХХК-ийн дэмжлэгтэйгээр Дэл уулын баруун, зүүн Билүүний хадны зургаас 50 гаруй зургийг хэсэгчлэн хуулбар хийн авч, тайлбар сэлтийн хамт 2005 онд нэгэн сэдэвт ном болгон хэвлүүлсэн байна. Судлаачид Дэл уулын баруун, зүүн Билүүний ан хийж буй буюу анчид морь мал хөтөлсөн хүмүүс, ан амьтны хадны зургийн дүр дүрслэл, зохиомжийн онцлогийг бусад хадны зургуудтай харьцуулан үзэж холбогдох цаг хугацааг хүрэл зэвсгийн үеэс төмөр зэвсгийн үе хүртэлх хугацаанд холбогдуулан үзжээ.

2003-2008 онуудад Монгол улсын ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнгийн эрдэмтэд АНУ-ын Мичиганы Их сургуулийн эрдэмтэдтэй хамтарсан хээрийн шинжилгээний анги Дундговь аймгийн Дэлгэрцогт сумын Бага газрын чулууны орчимд археологийн иж бүрэн судалгааны ажлыг хийж олон тооны дурсгалыг ирүүлэн олж бүртгэсэн байна. Түүнчлэн цөөнгүй булш, хиргисүүрийг малтан судалж онц сонирхолтой олон тооны олдворыг илрүүлэн олж Монголын эртний судлалын сан хөмрөгийг баяжуулжээ.

Бага газрын чулууны орчимд явуулсан археологийн судалгааны ажлын зарим үр дүнгийн талаар доктор Ч.Амартүвшин, Ц.Баттулга, Ц.Амгалантөгс, Б.Жаргалан, П.Хатанбаатар, Г.Галдан, АНУ-ын эрдэмтэн Ж.Врайт, Р.Нельсон, В.Ханичёрч нар тухай бүр эрдэм шинжилгээний өгүүлэл бичиж нийтлүүлсний зэрэгцээ олон улсын болон дотоодын эрдэм шинжилгээний хурлуудад сонирхолтой илтгэл тавьж хэлэлцүүлсэн байна.

Дээрх шинжилгээний ангийнхан Бага газрын чулуунд хийсэн дээрх судалгаагаа нэгтгэн “Дундговь аймагт хийсэн археологийн судалгаа: Бага газрын чулуу” хэмээх хамтарсан бүтээл хэвлүүлсэн нь говийн бүс нутагт эртний түүх, соёлын дурсгалыг цогцоор нь судалж палеоантропологи, палеозоологи, палеоботаник, палеэкологи, материал судлал, угсаатан судлалын үр дүнгийн талаарх мэдээллийг нэгтгэсэн чухал ач холбогдолтой бүтээл болсон юм.

2008 онд ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнгийн доктор Б.Гүнчинсүрэн, Ч.Амартүвшин, Ц.Болорбат нарын бүрэлдэхүүнтэй хээрийн шинжилгээний анги Дундговь аймгийн Өлзийт, Өндөршил, Баянжаргалан сумдын нутаг, дахь “Хараат”, “Хайрхан” хэмээх уул уурхайн ашиглалтын талбайд археологийн авран хамгаалах хайгуул судалгааны ажлыг гүйцэтгэж олон тооны дурсгалыг илрүүлэн олсон байна.

2010 онд судлаач Р.Мөнхтулга, С.Хүрэлсүх нарын бүрэлдэхүүнтэй шинжилгээний анги Дундговь аймгийн Эрдэнэдалай сумын нутаг Оюут Овоо дахь “Гольден Погада” ХХК-ны ашиглалтын талбайд авран хамгаалах хайгуул судалгааны ажлыг гүйцэтгэж нийт 100 гаруй дурсгал илрүүлэн бүртгэжээ.

Дундговь аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалт. Дундговь аймгийн нутаг дэвсгэр дээрх үл хөдлөх дурсгалаас 1941 оны УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 79 дүгээр хурлаас батлан гаргасан “улсын хамгаалалтад авах дурсгал”-ын жагсаалтад ямар нэг дурсгал ороогүй байдаг. Харин БНМАУ-ын Сайд нарын Зөвлөл /СнЗ/-ийн 1971 оны 420 дугаар тогтоолоор баталсан “Улс, орон нутгийн хамгаалалтад авсан түүх, соёлын дурсгалын жагсаалт”-ын улсын хамгаалалтад:

- Дундговь аймгийн Эрдэнэдалай сумын нутагт орших Цогт тайжийн бичээстэй гэрэлт хөшөө ... гэсэн 1 дурсгалыг

орон нутгийн хамгаалалтын жагсаалтад:

- Эрдэнэдалай сумын сүм ... гэсэн дурсгалыг тус тус оруулан баталсан байдаг. Энэ тогтоолд орсон Цогт тайжийн бичээстэй гэрэлт хөшөө нь эдүгээ Төв аймгийн Дэлгэрхаан сумын нутагт байгаа Дуутын хар чулууны бичээс ажээ.

Дундговь аймгийн АДХ-ын Гүйцэтгэх Захиргааны 1975 оны 11 дүгээр сарын 12-ны өдрийн 58 дугаар тогтоолоор баталсан аймаг сум, хороо, хотын АДХ-ын Гүйцэтгэх Захиргааны хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн жагсаалтад дараах дурсгалыг оруулан баталжээ. Үүнд:

- Эрдэнэдалай сумын Цагаан-Овоо бригадын төв дэх модон дуган, Хөх дуган
- Адаацаг сумын Сүм Хөх бүрдийн чулуун хийдийн нуранхай балгас
- Гурвансайхан сумын Наваан ламын давхар чулуун байшин, Их газрын чулууны агуйн бичиг зураг
- Өлзийт сумын Хөтлийн Түрэгийн хөшөө
- Сайнцагаан сумын Саригийн говийн булш, Номгоны хүн чулуу
- Говь-Угтаал сумын бичигт хадны бичиг
- Хулд сумын Хэвтээ Босоогийн агуй, Хөх чулууны хадны бичиг
- Өндөршил сумын Шар Ханангийн агуй, Хаалгын (чулууны) нүх, Үзүүр цавчирын нүхт хад
- Сайхан-Овоо сумын Харганат хотын болон Ламын хийдийн туйр ... гэсэн дурсгалуудыг хамгаалалтад авсан байна. Энэхүү тогтоол нь анх удаа өөрийн аймгийн нутаг дээрх түүх, соёлын дурсгалуудаа хамгаалах талаар авч хэрэгжүүлсэн чухал шийдвэр байсан юм.

1994 онд УИХ-аас “Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хууль”-ийг батлан гаргасны дараа Засгийн газрын 1994 оны 233 дугаар тогтоолоор хуучин СнЗ-ийн 1971 оны 420 дугаар тогтоолыг шинэчлэн “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт” нэрээр баталжээ. Энэ тогтоолын 3 дугаар хавсралтаар баталсан “Улс,

аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт"-д Дундговь аймгийн нутаг дахь үл хөдлөх дурсгалаас улсын хамгаалалтад:

- Өлзийт сумын Билүүт ууланд орших сүг зураг, руни бичиг бүхий хад
- Эрдэнэдалай сумын төвд орших Угтаал сангийн далай хийдийн Цогчин дуган
- Эрдэнэдалай сумын Цагаан-овоо гэдэг газар орших Үнстийн хийдийн Цогчин дуган
- Адаацаг сумын нутагт орших Сүх хөхбүрдийн балгас
- Гурвансайхан сумын Ярх ууланд орших Хуучин чулуун зэвсгийн үеийн бууц ... гэсэн 5 дурсгалыг,

аймгийн хамгаалалтад:

- Луус сумын Хөшөөт гэдэг газар орших хөшөө чулуу
- Өлзийт сумын Дэлийн ууланд орших буган чулуун хөшөө сүг зурагтай хад
- Баянжаргалан сумын Саруулын аманд орших бичигт хад
- Хулд сумын Шарангадын нүхэн гэдэг газар орших монгол бичигтэй агуй
- Дэлгэрцогт сумын Бага газар орших Хүннүгийн үеийн булшнууд
- Баянжаргалан сумын Баянхошууны эмээл толгойд орших хэрмийн туурь
- Дэлгэрцогт сумын Дэлгэрийн ууланд орших Дэлгэрийн хийдийн туурь
- Адаацаг сумын нутагт орших Зуутын хийдийн 2 ширхэг дуган
- Дэлгэрцогт сумын Бага газрын чулуу гэдэг газар орших Модот толгойн сүг зурагтай хад
- Цагаандэлгэр сумын Хөшөөтийн бууцны орчимд орших Түрэгийн үеийн хөшөө
- Говь-Угтаал сумын Их газрын чулууны ард орших бичигт хад
- Өндөршил сумын Нартын хадны Мухарын булаг гэдэг газар орших чулуун зэвсгийн үеийн дархны газар
- Дэлгэрхангай сумын Хархашаатын аманд орших сүг зурагтай хад
- Дэлгэрхангай сумын Онгийн голын эрэгт орших Хошуу хийдийн туурь
- Дэлгэрхангай сумын төвд орших Анхны сургуулийн байшин
- Эрдэнэдалай сумын Өргөн гэдэг газар орших Суудал хад
- Сайхан-овоо сумын нутагт Онгийн голын эрэгт орших Онгийн хийдийн туурь
- Сайхан-овоо сумын нутагт Онгийн голын эрэгт орших Шаазан хотын туурь ... гэсэн 18 дурсгалыг тус тус оруулжээ.

1995-1998 онд УИХ-аас “Монгол улсын засаг захиргаа, нутаг дэвсгэр, түүний удирдлагын тухай хууль”-д зарим өөрчлөлт оруулж шинээр аймаг, сум байгуулсан, археологийн хайгуул, малтлага судалгааны үр дүнд хамгаалалтад оруулах шаардлагатай дурсгалууд шинээр илэрч олдсон зэрэг шалтгааны улмаас 1994 онд баталсан “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг шинэчлэх шаардлага урган гарч ирсэн байна. Энэ шаардлагыг харгалзан Монгол улсын Засгийн газар 1998 оны 235 дугаар тогтоолоор “Улс аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг шинэчлэн баталжээ. Уг жагсаалтад Дундговь аймгийн нутаг дэвсгэрт орших үл хөдлөх дурсгалаас улсын хамгаалалтад:

- Адаацаг сумын нутагт орших Сүх Хөхбүрдийн балгас
 - Гурвансайхан сумын Ярх ууланд орших Хуучин чулуун зэвсгийн үеийн бууц
 - Өлзийт сумын Баруун Билүүт ууланд орших сүг зураг, руни бичиг бүхий хад
 - Эрдэнэдалай сумын төвд орших Угтаал сангийн далай хийдийн Цогчин дуган
 - Эрдэнэдалай сумын Цагаан-овоо гэдэг газар орших Үнстийн хийдийн Цогчин дуган
- ... гэсэн 8 дурсгалыг,

аймгийн хамгаалалтад:

- Адаацаг сумын нутагт орших Зуутын хийдийн 2 ширхэг дуган
- Баянжаргалан сумын Ааргийн хадны Саруулын бичигт хад гэдэг газар буй хадны бичиг
- Баянжаргалан сумын Баянхошууны эмээл толгойд орших хэрмийн туурь
- Говь-Угтаал сумын Их газрын чулууны ард орших бичигт хад

- Дэлгэрхангай сумын Онгийн голын эрэгт орших Хошуу хийдийн туурь
- Дэлгэрхангай сумын Хархашаатын аманд орших сүг зурагтай хад
- Дэлгэрцогт сумын Бага газар орших Хүннүгийн үеийн булшнууд
- Дэлгэрцогт сумын Бага газрын чулууны өвөр бэл Их тахилгатын хадны сүг зураг
- Луус сумын Улаан нуурын ард буй Хөшөөт гэдэг газар орших хөшөө чулуу
- Өлзийт сумын Дэлийн ууланд Хамар ус, гучин хоёр хүн хөшөөт гэдэг газар орших сүг зурагтай хад, буган чулуун хөшөө
- Өндөршил сумын Нартын хадны Мухарын булаг гэдэг газар орших чулуун зэвсгийн үеийн дархны газар
- Сайхан-овоо сумын нутагт Онгийн голын эрэгт орших Онгийн хийдийн туурь
- Сайхан-овоо сумын нутагт Онгийн голын эрэгт орших Шаазан хотын туурь
- Хулд сумын Шарангадын нүхэн гэдэг газар орших монгол бичигтэй агуй
- Цагаандэлгэр сумын Шар шороотын бууцны орчимд орших хөшөө чулуу
- Эрдэнэдалай сумын Өргөн гэдэг газар орших Суудал хад ... гэсэн 16 дурсгалыг оруулжээ.

Монгол улсын Засгийн газрын 2008 оны 175 дугаар тогтоолоор батлагдсан “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг сүүлийн 10 гаруй жилийн туршид шинээр илэрч олдсон олон арван дурсгалаар баяжуулан шинэчлэн баталсан юм. Дундговь аймгийн нутаг дахь үл хөдлөх дурсгалаас уг жагсаалтын улсын хамгаалалтад:

- Адаацаг сумын нутагт орших Сүм Хөхбүрдийн балгас
- Баянжаргалан сумын Хүрэн духын палеонтологийн дурсгалт газар
- Гурвансайхан сумын Ярх ууланд орших хуучин чулуун зэвсгийн үеийн бууц
- Өлзийт сумын Баруун билүүт ууланд орших хадны зураг, түрэг бичээс
- Өлзийт сумын Дэл уулын Хамар ус, Гучин хоёр хүн хөшөөт гэдэг газар орших хадны зураг, буган чулуун хөшөө цогцолбор дурсгал
- Эрдэнэдалай сумын төвд орших Угтаал Сангийн далай хийдийн Цогчин дуган
- Эрдэнэдалай сумын Цагаан-Овоо гэдэг газар орших Үнстийн хийдийн Цогчин дуган ... гэсэн 7 дурсгалыг,

аймгийн хамгаалалтад:

- Адаацаг сумын нутагт орших Зуутын хийдийн 2 ширхэг дуган
- Баянжаргалан сумын Ааргийн хадны Саруулын бичигт хад гэдэг газар орших хадны бичээс
- Баянжаргалан сумын Баянхошууны Эмээл толгойд орших хэрмийн үлдэгдэл
- Говь-Угтаал сумын Их газрын чулууны ард орших хадны бичээс
- Дэлгэрхангай сумын Онгийн голын эрэгт орших Хошуу хийдийн туурь
- Дэлгэрхангай сумын Хархашаатын аманд орших хадны зураг
- Дэлгэрцогт сумын Бага газар орших Хүннүгийн үеийн булшнууд
- Дэлгэрцогт сумын Бага газрын чулууны өвөр бэл Их тахилгатын хадны зураг
- Дэлгэрцогт сумын Сөдөтийн амны эхний хадны зураг
- Луус сумын Улааннуурын ард орших Хөшөөт гэдэг газрын хөшөө чулуу
- Өндөршил сумын Нартын хадны Мухарын булаг гэдэг газар орших чулуун зэвсгийн үеийн дархны газар
- Сайхан-Овоо сумын Онгийн голын эрэгт орших Онгийн хийдийн туурь
- Сайхан-Овоо сумын Онгийн голын эрэгт орших Шаазан хотын туурь
- Хулд сумын Шарангадын нүхэн гэдэг газар орших монгол, төвд бичигтэй агуй
- Цагаандэлгэр сумын Шар шороотын бууцны орчимд орших хөшөө чулуу
- Эрдэнэдалай сумын Өргөн гэдэг газар орших “Суудал хад” гэдэг дөрвөлжин булш ... гэсэн 16 дурсгалыг тус тус хамгаалалтад авчээ.

Сүүлийн жилүүдэд түүх, археологи, угсаатны зүйн судалгаа гадаадын өндөр хөгжилтэй орнуудын туслалцаа дэмжлэгтэйгээр тогтмолжиж байгаатай холбоотойгоор Дундговь аймгийн нутаг дахь үл хөдлөх дурсгалуудыг шинээр илрүүлэх, судалж шинжих ажил өргөжин тэлсээр байна. Энэ

ажлын үр дүнд тус аймгийн нутгаас үнэ цэнэ, ач холбогдол нь бүс нутгийн хэмжээнд үнэлэгдэхээр олон арван дурсгал шинээр олдож төрийн хамгаалалтад орох нь эргэлзээгүй юм.

Дундговь аймгийн нутаг дэвсгэр дээрх үл хөдлөх дурсгалаас Эрдэнэдалай сумын нутагт орших Угтаал Сангийндалай хийдийн цогчин дуганыг 1989-1991 онд Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг сэргээн засварлах газраас сэргээн засварлаж хурал номын үйл ажиллагааг сэргээх боломжтой болгожээ. 2008-2009 онд УИХ-ын гишүүн Р.Раашын дэмжлэг тусалцаатайгаар дээврийн хэсэг, асар хаалгыг дахин сэргээн засаж, дуганы гадуур хайс барьсан байна.

Монгол улсын Засгийн газрын 1998 оны 51 дүгээр тогтоолоор батлагдан гарсан “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах Үндэсний хөтөлбөр”-ийн 2.11-т Дундговь аймгийн Адаацаг сумын нутагт орших Сүм Хөх бүрдийн балгаст консерваци хийж, бэхжүүлж хамгаалахаар, Өлзийт сумын Дэл ууланд орших руни бичгийн дурсгалаас дардас авч Улсын нэгдсэн бүртгэл мэдээллийн санд хадгалахаар, мөн сумын Дэл ууланд орших буган чулуу, сүг зурагтай хадыг дурсгалт газар болгон хамгаалалтад авахаар тус тус оруулсан байна. Дээр дурдсан ажлуудын ихэнх нь хэрэгжсэн боловч зарим нэг ажлуудын төсөв зардал, хүн хүч, цаг хугацааг буруу тооцоолсноос болж хэрэгжиж амжаагүй юм.

Дээрх хөтөлбөрт багтсан Өлзийт сумын нутаг дахь Дэл уулын 32 хүнтийн булшны сийлмэл зураг, түрэг бичээсийн хэв дардсыг 2002, 2003 онд Соёлын өвийн төвийн мэргэжилтэн, судлаачид хэв дардас авсны сацуу Баянжаргалан сумын Саруулын амны монгол бичээсийн хэв дардсыг хамтатган авч Улсын нэгдсэн бүртгэл-мэдээллийн санд хадгалсан байна.

Соёлын өвийн төв, Дундговь аймгийн музей, Өлзийт сумын ЗДТГ хамтран “Дэл уул орчмын Соёлын өвийн бүртгэл судалгаа” төслийг 2011 оноос хэрэгжүүлж эхлээд байна. Энэхүү ажлын хүрээнд Дэл уул орчмын хадны зураг болон бусад дурсгалыг гэрэл зургийн цомог, баримтат кино, вэб сайтаар дамжуулан олон нийтэд сурталчилахаар төлөвлөж эхний ажлуудыг хэрэгжүүлж эхлээд байна.

Дээр дурдсан хөтөлбөрийг олон агуулгаар баяжуулан цаашид дэс дараатай үргэлжлүүлэхийн тулд Засгийн газрын 2007 оны 303 дугаар тогтоолоор шинээр боловсруулсан “Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах хөтөлбөр”-ийг батлан гаргасан юм. Энэ хөтөлбөрт Дундговь аймгийн нутаг дэвсгэр дээрх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалаас ямар нэг дурсгал ороогүй байна.

2010 оны үл хөдлөх дурсгалын тооллого, бүртгэлийн ажлын тухай. Соёлын өвийн төвийн мэргэжилтэн судлаачдаас бүрдсэн хээрийн шинжилгээний баг Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг тоолж, бүртгэн баримтжуулах ажлынхаа хүрээнд 2011 оны 9 дүгээр сарын 9-нөөс 10 дугаар сарын 14-нийг хүртэлх хугацаанд Дундговь аймгийн 15 сумын нутагт ажиллалаа. Бид тус аймгийн нутагт нийт 6500 орчим км зам туулан 293 дурсгалт газрын 5500 гаруй нэгж ширхэг дурсгалыг давтан болон шинээр олж бүртгэн, тэдгээрийг 7474 ширхэг дижитал гэрэл зураг, 180 ширхэг негатив хальсны зураг, 7 гар зураг, 225 минутын дүрс бичлэгээр тус тус баримтжууллаа.

Бид Дундговь аймгийн нутагт ажиллахдаа сум орон нутгийн холбогдох хүмүүстэй хамтран ажиллах замаар бүртгэл мэдээлэл, хадгалалт хамгаалалт, хяналт шалгалтын талаар мэргэжил арга зүйн зөвлөгөө өгч, зарим орон нутгийг судлах танхим, музейд палеолит, неолитын үед холбогдох чулуун зэвсгийн үлдэгдэл, бусад эд өлгийн зүйлсийг хүлээлгэн өгч сан хөмрөгийг нь баяжууллаа.

Дундговь аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг тоолж, бүртгэн баримтжуулах ажлыг хөдөө орон нутагт зохион байгуулахад дэмжин тусалж хамтран ажилласан Дундговь аймгийн музей, сумдын ИТХ, ЗДТГ, Соёлын төвийн хамт олон, Байгаль орчны байцаагч, байгаль хамгаалагч, малчид, ард иргэддээ баярласан талархаснаа илэрхийлье.

HISTORICAL AND CULTURAL IMMOVABLE PROPERTIES IN DUNDGOVI PROVINCE

Dundgovi province is located in southeastern part of Mongolia, bordering with Govisumber province to the east, with Dornogovi province to the south, with Övörkhangaï province to the west, with Töv province to the north, covering 74.7 thousand sq kms. Mandalgovi is capital of Dundgovi, located 275 kms from Ulaanbaatar city.

Prior to the People's Revolution, the territory of Dundgovi province was a part of Khalkhiin Tüsheet Khan aimag (province) and since 1923, the province was belonged to the Bogd khan mountain province. With the changes of administration, the province territory has belonged to Ömnögovi, Töv and Dornogovi provinces. By the decision of Presidium of State Baga Khural of 1942, the Dundgovi province was established with 18 soums, including 8 soums from Ömnögovi province such as Buyant-ovoo, Ölziit, Saikhan-ovoo, Delgerkhangai, Khuld, Tsogtchandmani, Luus, Gurvansaikhan, 3 soums from Dornogovi province Bayanjargalan, Ikh-Ereen, Öndörshil, 7 soums from Töv provinces Govi-Ugtaal, Delgertsogt, Deren, Erdenedalai, Tsogt-ovoo, Tsagaandelger and Saintsagaan.

Today Dundgovi province has 64 baghs (smallest administrative unit), 15 soums (small administrative unit) Adaatsag, Bayanjargalan, Gurvansaikhan, Govi-Ugtaal, Delgerkhangai, Delgertsogt, Deren, Luus, Ölziit, Öndörshil, Saintsagaan, Saikhan-ovoo, Khuld, Tsagaandelger, Erdenedalai. It has a population of 58.5 thousand, having predominance of khalkh ethnic groups.

Dundgovi province has an extreme continental climate with long, cold winters and short summers. The average winter temperature falls between -22°C and -26°C. In summer it rises between +18°C and +24°C. The average rainfall can be between 100 mm and 200 mm. Most of the territory is steppe, consisting of brown, light brown, gobiin bor, saline soil, solonchak types of soil. However, Dundgovi province does not have biggest rivers and lakes, it have some minerals springs. Mountains of Delgerkhangai, Stone of Ikh and Baga, Gurvansaikhan, Del Delgerii located in the territory of province. As well as, the province have several natural sites of Tsagaan suvarga, Morin tolgoïn tsav, Öösh mankhan.

Research and registration work on immovable properties of Dundgovi province: Scientific research and examination of historical and cultural properties in Dundgovi province has started relatively late from the other provinces of Mongolia. First research and examination work of this province was carried out in ancient settlement of Takhilyn us in territory of Deren soum by Mongolian first archeologist Kh.Perlee. Archeologist Kh.Perlee has registered several tombs around the settlement and excavated some of them. As a result of excavation, interesting archeological findings were discovered.

In 1951, archeologist Kh. Perlee has excavated remain of 2 looted tombs at mountain of Züün büren in territory of Saintsagaan soum in Dundgovi province and found brick, decorated clay tile, concave side up and down tiles, cast-iron bell, fragment of red clay pot and 8 coins. Casted period of those coins were, early one belong to Tang dynasty 713-740 A.C, latest one belong to Sung dynasty 1068-1077 A.C.

In 1957, when archeologist Kh.Perlee was carrying out archeological examination and registration in territory of Ömnögovi, Dundgovi and Övörkhangaï provinces, he has examined the remain of ancient city Shaazan located around of river Khargal (river Ongi) in territory of Saikhan-ovoo soum of Dundgovi province and made its measurement and structural design. Based on ceramic findings, fragments of Chinese porcelain cup and 2 coins (belong to A.C 1064-1066 and 1078), archeologist has stated that this city might be belong to Yuan dynasty.

In 1959, research team under the guidance of Soviet scholar V.V Volkov has examined some objects of Dundgovi province museum, such as bronze knife, pendant, coin, arrow head and compared with other findings found from neighboring countries and tried to determine the period of those findings. As well as, he has excavated several tombs at mountain Khaan close to center of Delgerkhangai soum, Baga bulag close to city Mandalgovi and mountain Tas.

In 1960, Mongolian and Soviet joint research team under the guidance of Russian scientist A.P

Okladnikov and Mongolian archeologist D.Dorj, have discovered and registered the petroglyphs of mountain Del located at territory of Ölziit soum in Dundgovi province. End of the 1960's, archeologist D.Dorj and Russian scientist E.A.Novgorodova have re-examined that petroglyphs and published in the book "Petroglyphs of Mongolia" in 1975, including with the some symbols, horse or camel rider with spear, bird, wild goat, camel, point, ger depiction discovered from place called Tsagaan airag and Deliin Züün Bilüün in territory of Bayanjargalan soum.

Later, Soviet scientist A.P Okladnikov has published some depictions of petroglyphs of mountain Del in his book "Petroglyphs of Mongolia". In Okladnikov's view the petroglyph of stallion located close to old center of Ölziit soum is very special and ancient belong to Neolithic period, because stallion was depicted with peaky ears, square snout, thick legs, long tail and having 2 round shaped hollow in around of eyes and neck. Other petroglyphs, such as wild goat, wolf were engraved later. Soviet scientist A.P Okladnikov and Mongolian archeologist T.Sanjmyatav have examined the petroglyphs of rock called Ger and determined that these petroglyphs belong to Neolithic period and Bronze Age.

In 1969, survey team for Paleolithic studies of Mongolian and Soviet historical and cultural joint expedition have discovered and examined the Paleolithic settlement around of mountain Yarkh located between border of Öndörshil and Gurvansaikhan soum of Dundgovi province. These round and triangle shaped stone tools including flake, rag of draw-knife, scraper were became evidence of Paleolithic person in territory of Mongolia had similar techniques of making tools with Lower Paleolithic person lived in the Western. Examiners and researchers have examined the Stone Age settlement of mountain Yarkh and determined and registered that this settlement belong to Lower Paleolithic period or 300.000-500.000 BC.

In 1971, survey team for Paleolithic studies of Mongolian and Soviet historical and cultural joint expedition under the guidance Soviet scholar A.P Okladnikov and Mongolian archeologist D.Dorj have carried out archeological examination in territory of Khuld and Deren soums of Dundgovi province and discovered stone tools, such as remains, scraper and flake etc. In 1972, survey team for Paleolithic studies of Mongolian and Soviet historical and cultural joint expedition have discovered craftsman place of Stone Age from place called Yorool gobi 60 kms north of province center Mandalgovi and found Levallois shaped remains, flakes and scrapers. In 1973, survey team for Paleolithic studies of Mongolian and Soviet historical and cultural joint expedition have carried out archeological examination in territory of Tsakhiur tolgoi, Tsagaan khudag, Tsagaan-Öndör soums of Dundgovi province and discovered Stone Age settlements.

In 1979, survey team for inscription studies of Mongolian and Soviet historical and cultural joint expedition including Soviet scholar S.G.Klyashtornoy and Mongolist scholar S.Kharjubai have examined Runic, Arabic, Chinese inscriptions and symbols in Erdenedalai soum of Dundgovi province.

Beginning of 1980's, academician A.P Okladnikov and archeologist T.Sanjmyatav have discovered and examined the site called Ger khad with number of petroglyphs. They have decided that these petroglyphs belong to Neolithic and Bronze Age.

In 1981, archeologist T.Sanjmyatav has carried out archeological excavation in square tomb at Stone of Baga gazar in Delgertsogt soum of province and found fragments of ceramic pot, gold ring, animal bone with red paint and turquoise. In addition, archeologist D.Navaan has excavated Xiongnu tomb and found human remains and number of interesting findings.

In 1984, research team field survey has worked in east and south of Mongolia including Soviet scholar L.L Viktorova and Mongolist scholar G.Menes. During the research work the team has examined 2 man stones at Dundgovi provincial museum and wrote their description. Later, archeologist D.Bayar has re-examined these 2 man stones and published in his book 'Stone portrait of Mongolians'.

In 1988, survey team for Bronze and Early-Iron Age studies of Mongolian and Soviet historical and cultural joint expedition including archeologist T.Sanjmyatav have examined and excavated the tomb with monument with 32 human depictions, when team was examining the petroglyphs of Baruun Bilüü

in mountain Del. Size of this square tomb was 3.6 meter by 4.7 meter. Depictions of dancing people, deer, bird, man with arrow and bow, man and woman arm in arms, wild animals were engraved on the stone slab of this tomb. Brief descriptions and explanations of some petroglyphs in place called Baruun Bilüün, Khamar us and Guchin khoyor khün khöshööt were published in the book "Petroglyphs of Mongolia" by archeologist T.Sanjmyatav.

In 1989, Mongolian-Hungarian-Soviet joint research team for Xiongnu properties including doctor D.Tseveendorj, Hungarian scholar I.Erdeily and Soviet scholar P.B Konovalov have examined and excavated the Xiongnu tomb in place called Dund Shandyn am at Stone of Baga gazar and found fragment of bone used for strengthening the bow, bronze buckle of belt, bronze knoll, bronze decorations of belt, metal decorations of coffin, fragments of ceramic pots. As well as, book was published.

In 1990, archeologist D.Navaan has discovered group of tombs around of mountain Khaikhhan Zambaga in territory of Saikhan-Ovoo soum of Dundgovi province and excavated 2 tomb belong to Xiongnu period and 3 tombs belong Mongol period. As well as, he has excavated the tomb at rock in place called Khaalgan khadny Khanginakh in Saikhan-Ovoo soum, collaborating with museum director Mönkhbayar and research worker Tserendorj.

1990's, professor D.Khüükhenbaatar teacher of Historical Department of National University of Mongolia has led student practical works around of mountain Del in territory of Ölzit soum and discovered number of findings. Besides that, he has re-examined the historical and cultural properties of this area and wrote several research materials on runic inscriptions, petroglyphs and other immovable properties. D.Sükhbaatar doctor and teacher of National University of Mongolia, researcher E.Jigmeddorj and B.Batsüren have studied the petroglyphs of mountain Del and wrote research articles. As well as, doctor Ts.Battulga has deciphered and published that Runic and Chinese inscriptions.

In 1996-1999, in the framework of the creation of guidebook "Historical and Cultural Properties of Mongolia" the research team including G.Gongorjav and G.Enkhbat worked in Dundgovi province, and have discovered and registered number of immovable properties and documented them by hand drawings, video recordings and photos. Today these research materials are kept in a registration and information state fund of cultural heritage.

In 1997, research team including Ts.Battulga teacher of National University of Mongolia have discovered Turkish inscription from place called Ikh Bichigt in branch of Aarag rock in territory of Govi-Ugtaal soum and published in the book with the explanations.

In 2003, with the support of "BoGuKhaTe" LLC, the research team including, D.Tseveendorj director of Institute of Archeology, Mongolian Academy of Sciences and researcher N.Batbold have made paper rubbing of 50 petroglyphs partially in Baruun and Züün Bilüün of mountain Del and published book with explanations. Researchers and examiners have studied the depiction, composition and related period of petroglyphs of Züün and Baruun Bilüün at mountain Del. Examiners have compare examined the composition of petroglyphs (hunting process or hunters holding their horses and animal figures) with other petroglyphs and viewed that the technique of this petroglyph execution belong to Bronze Age to Iron Age.

During 2003-2008, joint research team including examiners and experts of Institute of Archeology under Mongolian Academy of Sciences and University of Michigan in USA have carried out archeological examination and excavation around Stone of Baga Gazar in territory of Delgertsogt soum of Dundgovi province and discovered and registered number of archeological findings. As well as, team excavated several tombs and tumulus in territory of province and discovered number of findings.

Researchers Ts.Battulga, Ts.Amgalantögs, Ph.D Ch.Amartüvshin, B.Jargalan, P.Khatanbaatar, G.Galdan had wrote some research articles on result of archeological excavations carried out around of Stone of Baga gazar, as well as they were took several interesting presentations to the foreign and domestic conferences.

Above mentioned research teams have united their research materials made on Stone of Baga Gazar

and published the book “Archeological surveys done in territory of Dundgovi province: Stone of Baga gazar”. That book is very important for research work, because complex studies of paleoanthropology, paleozoology, paleobotanic, paleoecology, materiology and ethnology were done to the ancient historical and cultural properties in gobi region have included in this book.

In 2008, archeological team including doctor B.Gunchinsuren, Ch.Amartuvshin and Ts.Bolorbat have carried out archeological emergency excavation in mining area “Kharaat” and “Khairkhan” in territory of Ölzii, Öndörshil, Bayanjargalan soums of Dundgovi province and numerous findings were discovered.

In 2010, research team including researcher R.Mönkhtulga and S.Khürelsukh have done archeological emergency excavation at Oyut Ovoo mining area of Golden Pagoda LLC in territory of Erdenedalai soum of Dundgovi province and discovered about 100 findings.

Protection and preservation of historical and cultural immovable properties of Dundgovi province: None of immovable properties of Dundgovi province were included to the state protection of “Protection and Preservation Rule for Historical and Cultural Properties” adopted by the 79th conference decision of Presidium of State Baga Khural in 1941. The following immovable properties were included in the state protection of “List for Protection of Historical and Cultural Properties of People’s Republic Mongolia” adopted by the 420th decision of Ministers Council of Mongolia in 1971;

- Inscription monument of Tsogt taj located at territory of Erdenedalai soum of Dundgovi province

Following immovable property was selected in the provincial protection:

- Monastery of Erdenedalai soum

The inscription monument of Tsogt taj included in this list is recent rock inscriptions of Duut khar chuluu in Delgerkhaan soum of Töv province.

The following immovable properties were included in the “List of historical and cultural properties in protection of soum, khoroo, city Executive Administrations of People Deputy Conference” adopted by the 58th decision of Executive Administration of People Deputy Conference of Dundgovi province in November 12th of 1975.

- Wooden temple and Khökh temple in Tsagaan-ovoo brigade of Erdenedalai soum
- Ruin of Süm khökhbürd located at territory of Adaatsag soum
- Stone building of Navaan lama and petroglyph and rock with inscription in Stone of Ikh gazar in Gurvansaikhan soum
- Turkish monument of Khötöl in Ölzii soum
- Tomb of Sarigiin gobi and man stone of Nomgon in Saintsagaan soum
- Rock with inscription in Govi-Ugtaal soum
- Cave of Kheevtee Bosoo and rock with inscription of Khökh chuluu
- Cave of Shar Khanan, Khaalga chuluuny nükh and rock of Üzüür tsavchir
- Kharganat city and ruin of Lam temple in Saikhan-ovoo soum

It was an important decision for the protection of immovable properties of Dundgovi province.

In 1994, after the adaptation of “Law on Protection of Historical and Cultural Properties” by State Great Khural, previous 420th decision of the Council of Ministers of 1971 was amended by the 233rd decision of government and adopted “List of protection of historical and cultural immovable properties of state and province”. According to the third appendix of 233rd decision, following 5 immovable properties of Dundgovi province were included in the state protection;

- Petroglyph, rock with runic inscription at mountain Bilüüt in Ölzii soum

- Tsogchin temple of monastery Ugtaal sangiin dalai in center of Erdenedalai soum
- Tsogchin temple of monastery Unst at place called Tsagaan-ovoo in Erdenedalai soum
- Ruin of Süm khökhbürd located at territory of Adaatsag soum
- Paleolithic settlement at mountain Yarkh in Gurvansaikhan soum

The following 18 immovable properties were selected in the provincial protection:

- Man stone at place called Khöshööt in Luus soum
- Deer stone and petroglyph at mountain of Del in Öziit soum
- Rock with inscription in Saruulyn am in Bayanjargalan soum
- Cave with Mongolian script located at place called Sharangadyn nükhen in Khuld soum
- Xiongnu tombs at place called Baga gazar in Delgertsogt soum
- Ruin of ancient wall in Bayankhoshuu Emeel tolgoi in Bayanjargalan soum
- Ruin of temple Delger located at mountain Delger in Delgertsogt soum
- 2 temple of monastery Zuut located at Adaatsag soum
- Petroglyph of Modot tolgoi located at place called Stone of Baga gazar in Delgertsogt soum
- Turkish monument located around of settlement Khöshööt in Tsagaandelger soum
 - Rock with inscription located at place called Stone of Ikh gazar in Govi-Ugtaal soum
- Craftsman place of Stone Age period located at place called Mukharyn bulag of Nartyn khad in Öndörshil soum
 - Petroglyph located at Kharkhashaатыn am in Delgerkhangai soum
 - Ruin of Khoshuu temple at bank of river Ongi in Delgerkhangai soum
 - Building of first senior school located at center of Delgerkhangai soum
 - Rock called Suudal at place called Örgön in Erdenedalai soum
 - Ruin of Ongi temple located at bank of river Ongi in territory of Saikhan-ovoo soum
- Ruin of Shaazan city located at bank of river Ongi in territory of Saikhan-ovoo soum

Through 1995-1998, an amendment was required for the “List of Protection of Historical and Cultural immovable properties of state, province, city Ulaanbaatar” adopted in 1994, according to the revision of the “Law of Mongolia on Administrative and Territorial Units and Their Governance” and established new administrative units, and number of immovable properties discovered by the archeological excavations needed to be included in the state protection list. Thus, the “List of protection of historical and cultural immovable properties of state and province” was amended by 235th decision of government. The following immovable properties were selected of Dundgovi province selected for state protection:

- Ruin of Süm khökhbürd located at territory of Adaatsag soum
- Paleolithic settlement at mountain Yarkh in Gurvansaikhan soum
- Petroglyph, rock with runic inscription at mountain Bilüüt in Öziit soum
- Tsogchin temple of monastery Ugtaal sangiin dalai in center of Erdenedalai soum
- Tsogchin temple of monastery Unst at place called Tsagaan-ovoo in Erdenedalai soum

The following 16 immovable properties were selected in the provincial protection:

- 2 temple of monastery Zuut located at Adaatsag soum
- Rock inscriptions in place called rock of Saruul in Bayanjargalan soum
- Ruin of ancient wall in Bayankhoshuu Emeel tolgoi in Bayanjargalan soum
- Rock with inscription located at place called Stone Ikh gazar in Govi-Ugtaal soum
- Ruin of Khoshuu temple at bank of river Ongi in Delgerkhangai soum
- Petroglyph located at Kharkhashaатын am in Delgerkhangai soum
- Xiongnu tombs at place called Baga gazar in Delgertsogt soum
- Petroglyph of Ikh takhilgat in south of Stone of Baga gazar in Delgertsogt soum
- Man stone located at place called Khöshööt in north of the lake Ulaan in Luus soum
- Petroglyph and deer stone at place called Khamar us and Guchin khoyor khün khöshööt at mountain Del in Öziit soum
- Craftsman place of Stone Age period located at place called Mukharyn bulag of Nartyn khad in Öndörshil soum

- Ruin of Ongi temple located at bank of river Ongi in territory of Saikhan-ovoo soum
- Ruin of Shaazan city located at bank of river Ongi in territory of Saikhan-ovoo soum
 - Cave with Mongolian script located at place called Sharangadyn nükhen in Khuld soum
 - Man stone located at settlement of Shar shoroot in Tsagaandelger soum
 - Rock called Suudal at place called Örgön in Erdenedalai soum.

In 2008, "List of protection of historical and cultural immovable properties of state and province" was amended by 175th decision of government and it was enriched by the number of immovable properties which were discovered in last 10 years research. The following 7 immovable properties of Dundgovi province selected for state protection:

- Ruin of Süm khökhbürd located at territory of Adaatsag soum
- Paleontological site called Khüren dukh in Bayanjargalan soum
- Paleolithic settlement at mountain Yarkh in Gurvansaikhan soum
- Petroglyph, rock with runic inscription at mountain Bilüüt in Ölziiit soum
- Complex monument, including petroglyph and deer stone at place called Khamar us and Guchin khoyor khün khöshööt at mountain Del in Ölziiit soum
 - Tsogchin temple of monastery Ugtaal sangiin dalai in center of Erdenedalai soum
 - Tsogchin temple of monastery Ünst at place called Tsagaan-ovoo in Erdenedalai soum

The following 16 immovable properties were selected in the provincial protection:

- 2 temple of monastery Zuut located at Adaatsag soum
- Rock inscriptions in place called rock of Saruul in Bayanjargalan soum
- Ruin of ancient wall in Bayankhoshuu Emeel tolgoi in Bayanjargalan soum
- Rock with inscription located at place called Ikh gazryn chuluu in Govi-Ugtaal soum
- Ruin of Khoshuu temple at bank of river Ongi in Delgerkhangai soum
- Petroglyph located at Kharkhashaатыn am in Delgerkhangai soum
- Xiongnu tombs at place called Baga gazar in Delgertsogt soum
- Petroglyph of Ikh takhilgat in south of Stone of Baga gazar in Delgertsogt soum
- Petroglyph of Södöt am in Delgertsogt soum
- Man stone located at place called Khöshööt in north of the lake Ulaan in Luus soum
- Craftsman place of Stone Age period located at place called Mukharyn bulag of Nartyn khad in Öндөршил soum
- Ruin of Ongi temple located at bank of river Ongi in territory of Saikhan-ovoo soum
- Ruin of Shaazan city located at bank of river Ongi in territory of Saikhan-ovoo soum
- Cave with Mongolian and Tibetan script located at place called Sharangadyn nükhen in Khuld soum
- Man stone located at settlement of Shar shoroot in Tsagaandelger soum
 - Square tomb called "Suudal rock" located at place called Örgön in Erdenedalai soum

Recently, the research and examination of history, archeology and ethnology is being promoted by the support of foreign countries, relevant with this research and examination work of immovable properties of Dundgovi province is being extended. It is no doubt that many historical and cultural immovable properties would be found and preserved further.

From immovable properties of Dundgovi province, the Tsogchin temple of monastery Ugtaal Sangiindalai at territory of Erdenedalai soum has repaired by Conservation Agency of Historical and Cultural Properties, during 1989-1991 and able to start activities of temple. In 2008-2009, with the support of R.Raash Member of Parliament, roof and entrance of temple have re-repaired and built protection fences around of temple.

In 1998, the "National Project for Protection and Conservation of Historical and Cultural Immovable Properties" was adopted by 51st decision of government. According to the act 2.11 of the project, it was decided to protect and conserve the ruin of Süm Khökh Bürd located at territory of Adaatsag soum; to make paper rubbing from rock with Runic inscriptions at mountain Del in Ölziiit soum and keep this

paper rubbing to the state registration and information database of cultural heritage; as well as to select and protect the deer stone and petroglyphs of mountain Bilüüt as historical and cultural site. However, almost all part of above mentioned works were implemented and some of the works have failed due to the incorrect budget, date and human resources.

Specialists of Center of Cultural Heritage have made paper rubbings of petroglyphs and Turkish inscriptions of 32 khun khushuut at mountain Del in 2002, 2003, besides that they have made paper rubbings of Mongol inscription in Saruulyn am in Bayanjargalan soum and kept the rubbings in the registration and information state database of cultural heritage.

Since 2011, the Center of Cultural Heritage, Dundgovi province museum and Governing administration of Ölziit soum have been implementing the project "Research and registration of cultural heritage around of mountain Del". In the frame of this project, we have planned to promote the petroglyphs and other immovable properties of mountain Del for the public via by photo catalogue, documentary film and website. Some of above mentioned works have implemented.

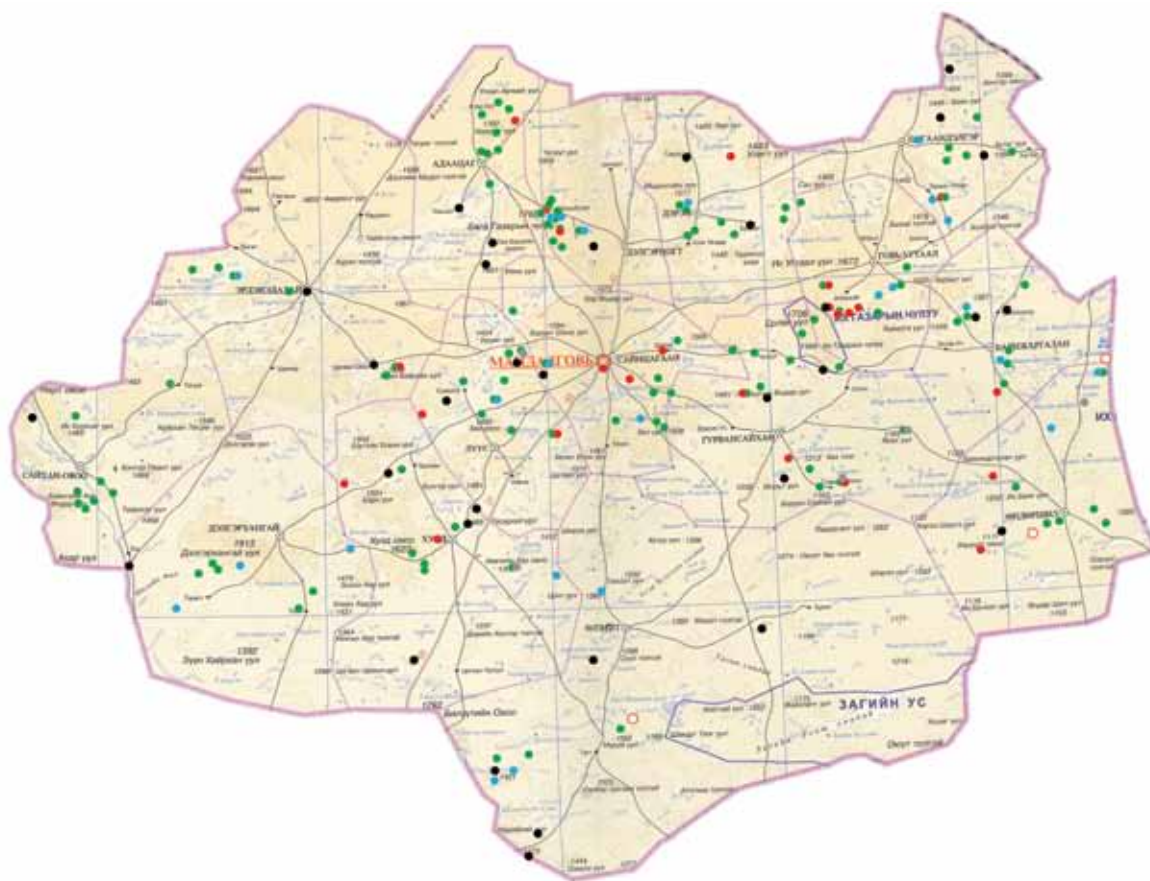
For systematic implementation of the above project, new act "Project for Protection and Conservation of Historical and Cultural Immovable Properties" was adopted by the 303rd decision of government in 2007. None of historical and cultural immovable properties of Dundgovi province included in this project.

Inventory and registration of immovable properties in 2011: In the framework of the registration and documentation work, a team consisting from specialists and experts of the Center of Cultural Heritage has worked in 15 soums of Dundgovi province from 9th of September to 14th of October, 2011. The team has registered newly and by repeated over 5500 immovable properties at 293 historical sites and documented them by 7474 digital photos, 7 hand drawings, 225 minutes videotaping. The team has worked in 15 soums of Dundgovi province travelling 6500 kms.

Aiming to cooperate with the locals, we gave methodological advice on immovable properties registration, information, protection and monitoring. And we enriched some local museums storage by Neolithic tools and other findings those were newly discovered during this registration and documentation work.

We would like to thank all the people who have contributed to and worked on this project of registration and documentation of immovable properties of Dundgovi Province. We want to thank the all employees of the Museum, Cultural center, Administration, related organizations and inspector of natural and environmental, herders and the people of Dundgovi Province.

Дундговь аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын байршил

- Чулуун хөшөө дурсгал
- Хадны зураг бичгийн дурсгал
- Булш, хиргисүүр, тахилын байгууламж
- Барилга архитектурын дурсгал
- Үйлдвэрлэлийн үл мөр бүхий дурсгалт газар
- Чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
- Палеонтологийн дурсгалт газар

● Аймгийн төв	Centre of aimag
● Сумын төв	Centre of sum
— Улсын хилийн шугам	State boundary
— Аймгийн хилийн шугам	Boundary of the aimag
— Сумын хилийн шугам	Boundary of the sum
— Төмөр зам	Railway
— Улсын чанартай зам	State road
— Орон нутгийн чанартай зам	Local road
— Бусад зам	Other road

АДААЦАГ СУМ

Адаацаг сумыг АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1959 оны 129 дүгээр зарлигаар Төв аймгийн Өнжүүл сумаас салган байгуулж, 1960 онд Дундговь аймагт харьяалуулжээ. Тус сум 2011 оны байдлаар 330.9 мянган га газар нутагтай, 3.0 мянган хүн амтай, 105.7 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Тавин суурин нь аймгийн төвөөс баруун хойш 104 км зайтай.

1. Ар булгийн зэл чулууд
2. Буруу хавиргын амны булш, хиргисүүр
3. Дэл хадны булш
4. Зуутын хийдийн туйр, сэргээсэн дуган
5. Их Бөгс уулын булш, хиргисүүр
6. Саруулын бууцны хүннү булш
7. Сүм Хөх бүрдийн балгас
8. Хорины жасын туйр
9. Хөшөөн дэнжийн тахилын онгон
10. Цагаан овооны энгэрийн булш
11. Энгэрийн худгийн тахилын онгон
12. Эхэн хөвийн булш, хиргисүүр, тахилын онгон

1. Ар булгийн зэл чулууд

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 36 орчим км-т, Ар булгийн баруун дэвсгэг дээр өргөрөгийн дагуу цуварсан зэл чулууд бий.

Ар булгийн зэл чулууд (баруунаас)

Ар булгийн зэл чулууд (баруун хойноос)

2. Буруу хавиргын амны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс хойд зүгт 5 орчим км-т, Бага Адаацаг уулын Буруу хавиргын аманд цөөнгүй булш, хиргисүүр бий.

Буруу хавиргын амны булш, хиргисүүр (зүүн урдаас)

Буруу хавиргын амны хиргисүүр (зүүн урдаас)

3. Дэл хадны булш

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 40 орчим км-т, Дэл хадны зүүн урд энгэрээр том жижиг нийлсэн 20-иод булш бий.

Дэл хадны булш (баруунаас)

Дэл хадны булшнууд (урдаас)

4. Зуутын хийдийн туйр, сэргээсэн дуган

Сумын төвөөс урагш 40-өөд км-т, Хонгор овооны зүүн урд энгэр, Зуутын их усны хойд талд Зуутын хийдийн туйр бий. 1990-ээд оноос хойш уг хийдийг сэргээх ажил өрнөж эдүгээ хэд хэдэн дуганыг шинээр барьж байгуулжээ.

Зуутын хийдийн нурсан барилгын үлдэгдлүүд (баруун урдаас)

Зуутын хийдийн сэргээсэн дуганууд (баруун урдаас)

5. Их Бөгс уулын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс хойд зүгт 35 орчим км-т, Их Бөгс уулын өвөлжөөтэй энгэрт 20-иод булш, хэдэн хиргисүүр бий.

Их Бөгс уулын булш, хиргисүүр (урдаас)

Их Бөгс уулын хүннү булш (баруун урдаас)

6. Саруулын бууцны хүннү булш

Сумын төвөөс хойш 4 орчим км-т, Бага Адаацаг уулын өвөрт орших Хүйстийн бууц, Саруулын бууцны дунд машин замын дэргэд хэсэг хүннү булш бий.

Саруулын бууцны хүннү булш (урдаас)

Саруулын бууцны хүннү булш (урдаас)

Саруулын бууцны хүннү булш (урдаас)

Сүм Хөх бүрдийн балгас (баруунаас)

Сүм Хөх бүрдийн балгасны гол сүмийн үлдэгдэл
(баруун урдаас)

Хорины жасын туйр (баруунаас)

9. Хөшөөн дэнжийн тахилын онгон

Сумын төвөөс зүүн хойш 12 орчим км-т, Элгэний адгийн Хөшөөн дэнж гэх газар голдоо хөшөө чулуутай Түрэгийн үеийн тахилын онгон бий.

7. Сүм Хөх бүрдийн балгас

Сумын төвөөс урагш 26 орчим км-т, Хөх бүрд гэх эргэн тойрон усаар хүрээлэгдсэн бяцхан толгойн орой дээр чулуугаар барьж байгуулсан нэгэн барилгын үлдэгдэл бий. Үүнийг нутгийнхан монгол дахь улааны шашны цөөн хэдэн сүмийн нэг байсан гэдэг.

Сүм Хөх бүрдийн балгас (баруун урдаас)

8. Хорины жасын туйр

Сумын төвөөс баруун урагш 20 орчим км-т, Хорины овооны эрд энгэрт энэхүү жасын туйр оршино. Энд тус сумын Хашаат багийн төв байрладаг ажээ.

Хорины жасын туйр (баруун урдаас)

Хөшөөн дэнжийн тахилын онгон (зүүнээс)

10. Цагаан овооны энгэрийн булш

Сумын төвөөс урагш 6 орчим км-т орших орой дээрээ антентай Цагаан овооны энгэр бэлээр цөөнгүй булш бий.

Цагаан овооны энгэрийн булш (баруун урдаас)

Цагаан овооны энгэрийн булш (урдаас)

11. Энгэрийн худгийн тахилын онгон

Сумын төвөөс хойш 23 орчим км-т, Их Адаацаг уулын зүүн үзүүрийн Энгэрийн худгийн амны адагт голдоо хөшөө чулуутай эвдэрсэн тахилын онгон бий.

Энгэрийн худгийн тахилын онгон (баруунаас)

Энгэрийн худгийн тахилын онгон (урдаас)

12. Эхэн хөвийн булш, хиргисүүр, тахилын онгон

Сумын төвөөс хойш 20 гаруй км-т орших Эхэн хөвийн аманд 20-иод булш, хиргисүүр, 4 тахилын онгон бий.

Эхэн хөвийн хиргисүүр (урдаас)

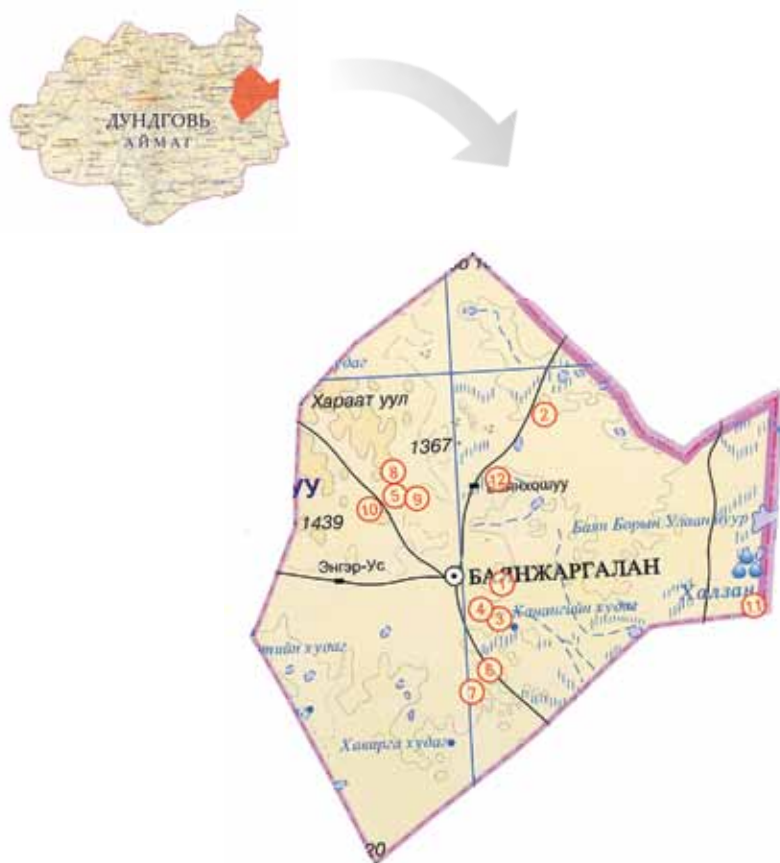
Эхэн хөвийн хүннү булш (баруун урдаас)

Эхэн хөвийн тахилын онгон (урдаас)

БАЯНЖАРГАЛАН СУМ

Баянжаргалан сумыг 1931 оны УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 5 дугаар хурлын тогтоолоор Хан Хэнтий уулын аймгийн Оцол Сансар уулын хошуунаас салган Дорноговь аймгийн харьяанд байгуулжээ. 1942 онд Дундговь аймагт шилжиж ирсэн. Тус сум 2011 оны байдлаар 318.9 мянган га газар нутагтай, 1.2 мянган хүн амтай, 67.4 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Аарагтай суурин нь аймгийн төвөөс зүүн урагш 148 км зайтай.

1. Зараа уулын булш, хиргисүүр
2. Их Эрээний хүннү булш
3. Модотын булш, хиргисүүр
4. Мөртийн хадны зураг
5. Нүгнээчийн хадны хүннү булш
6. Овоо хайрханы булш, хиргисүүр
7. Өндөр улааны зэл чулуу
8. Саруулын бичигт хадны бичээс
9. Тахилтын булгийн суврагын үлдэгдэл
10. Хавчуу монголын булш, хиргисүүр
11. Хүрэн духын палеонтологийн дурсгалт газар
12. Эмээлтийн харын хэрэм

1. Зараа уулын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн тийш 7 орчим км, Зараа уулын энгэр бэлээр олон булш, хиргисүүр бий. Зарим дөрвөлжин булшны толгой талд тамгатай зассан хөшөө чулуу суулгажээ.

Зараа уулын дөрвөлжин булш, хөшөө чулуу (зүүнээс)

Зараа уулын дөрвөлжин булш (баруун урдаас)

2. Их Эрээний хүннү булш

Сумын төвөөс зүүн хойш 28 орчим км-т, Их Эрээн уулын зүүн урд энгэрт хэдэн хүннү булш бий.

Их Эрээний хүннү булш (урдаас)

Зараа уулын хиргисүүр (урдаас)

3. Модотын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн урагш 13 орчим км-т, Модот гэх газар цөөн хэдэн булш, хиргисүүр бий.

Модотын хиргисүүр (урдаас)

Их Эрээний хүннү булшнууд (баруун урдаас)

Модотын булш, хиргисүүр (урдаас)

4. Мөртийн хадны зураг

Сумын төвөөс зүүн урагш 8 орчим км-т, Мөрт гэх шохойлог мөлхөө хад бий. Энэ хадан дээгүүр элдэв тамга тэмдэг, янгир зэрэг амьтдын сүг зураг бий.

Мөртийн хадны зургаас

Мөртийн хад (зүүн урдаас)

5. Нүгнээчийн хадны хүннү булш

Сумын төвөөс хойш 20 орчим км-т, Ааргийн хадны дунд Нүгнээч гэх дэллэсэн өндөр хад бий. Энэ хадны баруун хойд энгэрт 30-аад хүннү булш бий.

Нүгнээчийн хадны хүннү булш (зүүнээс)

Нүгнээчийн хадны хүннү булш (баруун хойноос)

6. Овоо хайрханы булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс урагш 21 орчим км-т орших Овоо хайрханы энгэр бэл, дэлээр цөөнгүй булш, хиргисүүр байрлана.

Овоо хайрханы хиргисүүр (урдаас)

Овоо хайрханы булш (баруун хойноос)

7. Өндөр улааны зэл чулуу

Сумын төвөөс урагш 20 орчим км-т, Өндөр улаан гэх газар 2 эгнээ зэл чулууд бий.

Өндөр улааны зэл чулууд (зүүнээс)

8. Саруулын бичигт хадны бичээс

Сумын төвөөс хойш 22 орчим км-т, Ааргийн хадны Саруулын амны бичигт хаднаа 15 мөр монгол бичгийн дурсгал бий. Судлаачид уг бичээсийн агуулгыг тайлан уншиж, Монгол оронд улаан малгайтны бүлгийнхэн шашин дэлгэрүүлж байсан 17-р зууны үед холбогдохыг тогтоожээ.

Саруулын бичигт хад (зүүн урдаас)

Саруулын бичигт хадны төвд бичээс

Саруулын бичигт хадны монгол бичээс

9. Тахилтын булгийн суврагын үлдэгдэл

Сумын төвөөс хойш 20 орчим км-т, Тахилтын булгийн урд эрэг дээр эвдэрч нурсан чулуун суврагын үлдэгдэл бий.

Тахилтын булгийн суврагын үлдэгдэл (урдаас)

Тахилтын булгийн суврагын үлдэгдэл (хойноос)

Хавчуу монголын хиргисүүр (урдаас)

10. Хавчуу монголын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун хойш 20-иод км-т, Хавчуу монголын аманд цөөнгүй булш, хиргисүүр бий.

Хавчуу монголын булш (зүүнээс)

11. Хүрэн духын палеонтологийн дурсгалт газар

Сумын төвөөс зүүн тийш 35 орчим км-т орших Хүрэн дух гэх газраас эртний амьтны чулуужсан ясны үлдэгдэл нилээд олддог байна.

Хүрэн духын палеонтологийн дурсгалт газар (зүүн хойноос)

Хүрэн духын палеонтологийн дурсгалт газар (баруун урдаас)

12. Эмээлтийн харын хэрэм

Сумын төвөөс зүүн хойш 15 орчим км, Улаан нуурын зүүн хойд талд, Эмээлт толгойн баруун хойд талд 4 тал чулуун хэрмийн үлдэгдэл бий. Нутгийнхан уг хэрмийн “Чингисийн хэрэм” хэмээн нэрлэдэг ажээ.

Эмээлтийн харын хэрэм (зүүнээс)

Эмээлтийн харын хэрмийн урд хэсэг (баруунаас)

ГОВЬ-УГТААЛ СУМ

Говь-Угтаал сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Хан Хэнтий уулын аймгийн Оцол Сансар уулын хошууны нутгаас салган Төв аймгийн харьяан байгуулжээ. 1942 онд Дундговь аймагт шилжиж ирсэн. Тус сум 2011 оны байдлаар 270.7 мянган га газар нутагтай, 1.6 мянган хүн амтай, 86.5 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Хажуу шинэ ус суурин нь аймгийн төвөөс зүүн тийш 101 км зайтай.

1. Ар зүлэгтийн зэл чулуу
2. Ар зүлэгтийн хүн чулуун хөшөө
3. Бага бичигтийн тамга, тэмдэг
4. Баян хайрханы булш
5. Булангийн хэрэм, зэл чулуу
6. Их бичигтийн бичээс, тамга тэмдэг
7. Их бичигтийн тахилын онгон
8. Номгон цохионы зэл чулуу
9. Сайн шандны булш, хиргисүүр
10. Сарын тахилын онгон
11. Хөшөөтийн бууцны тахилын онгон
12. Хэрээ хадны хүн чулуун хөшөө

1. Ар зүлэгтийн зэл чулуу

Сумын төвөөс баруун урагш 23 орчим км, Их газрын чулууны баруун хаяа, Ар зүлэгт гэх газар өргөрөгийн дагуу цуварсан 3 эгнээ зэл чулууд бий.

Ар зүлэгтийн зэл чулуу (баруун хойноос)

Ар зүлэгтийн зэл чулуу (зүүнээс)

2. Ар зүлэгтийн хүн чулуун хөшөө

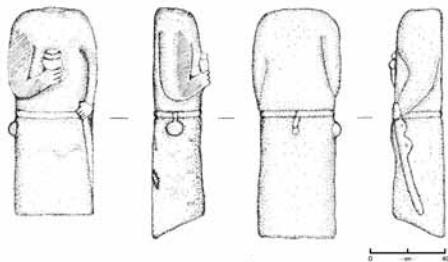
Сумын төвөөс баруун урагш 23 орчим км, Их газрын чулууны баруун хаяа, Ар зүлэгт гэх газар эрт цагт эвдэрсэн Түрэгийн үеийн тахилын онгоны голд нэгэн хүн чулуун хөшөө бий.

Ар зүлэгтийн хүн чулуун хөшөө (баруун урдаас)

Ар зүлэгтийн хүн чулуун хөшөө (баруун урдаас)

Ар зүлэгтийн хүн чулуун хөшөөний гар зураг

3. Бага бичигтийн тамга, тэмдэг

Сумын төвөөс зүүн урагш 16 орчим км, Бичигтийн цохионы Бага бичигт гэх хаднаа хэдэн сийлмэл тамга, тэмдэг бий.

Бага бичигт (урдаас)

Бага бичигтийн тамга тэмдэг

4. Баян хайрханы булш

Сумын төвөөс баруун урагш 37 орчим км, Их газрын чулууны арын Баян хайрханы энгэр, бэлээр цөөнгүй булш бий.

Баян хайрханы дөрвөлжин булш (урдаас)

Баян хайрханы шоргоолжин булш (урдаас)

5. Булангийн хэрэм, зэл чулуу

Сумын төвөөс баруун урагш 26 орчим км, Их газрын чулууны зүүн захын Булан гэх газар 4 тал чулуун хэрэм, 8 эгнээ зэл чулуу бий.

Булангийн хэрэм (урдаас)

Булангийн хэрмийн баруун хана (урдаас)

6. Их бичигтийн бичээс, тамга тэмдэг

Сумын төвөөс зүүн урагш 22 орчим км, Бичигтийн цохионы Их бичигт гэх хадан дээр Түрэгийн үеийн руни бичээс, тамга тэмдэг, хадны зураг зэрэг дурсгал бий.

Бичигтийн цохионы Их бичигт хад (урдаас)

Их бичигтийн руни бичээс

Их бичигтийн тамга, тэмдэг

Их бичигтийн тахилын онгон (урдаас)

7. Их бичигтийн тахилын онгон

Сумын төвөөс зүүн урагш 22 орчим км, Бичигтийн цохионы Их бичигтийн зүүнтэй голдоо хөшөөтэй Түрэгийн үеийн тахилын онгон бий.

Их бичигтийн тахилын онгон (баруун урдаас)

8. Номгон цохионы зэл чулуу

Сумын төвөөс баруун урагш 24 орчим км, Номгон цохионы урд энгэрт өргөрөгийн дагуу цуварсан 1 эгнээ зэл чулуу бий.

Номгон цохионы зэл чулуу (баруун хойноос)

Номгон цохионы зэл чулуу (баруун урдаас)

9. Сайн шандны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн урагш 20 орчим км, Сайн шандны урд дугуй хүрээтэй 1 хиргисүүр, 2 дөрвөлжин булш бий.

Сайн шандны дөрвөлжин булш (урдаас)

Сайн шандны булш, хиргисүүр (урдаас)

10. Сарын тахилын онгон

Сумын төвөөс зүүн урагш 14 орчим км, Сар хайрханы зүүн талд Сарын хужирт тойрмын зүүн дэнж дээр голдоо хөшөөтэй тахилын онгон бий. Энэ тахилын онгоны дэргэд сул хэвтэх чулуун дээр сонирхолтой хэдэн тамга байх ажээ.

Сарын тахилын онгоны дэргэдэх тамгатай чулуу

Сарын тахилын онгон (баруун урдаас)

11. Хөшөөтийн бууцны тахилын онгон

Сумын төвөөс хойш 30-аад км, Цацын хэцийн энгэр, Хөшөөтийн бууцны орчимд Түрэгийн үеийн нэгэн тахилын онгон бий.

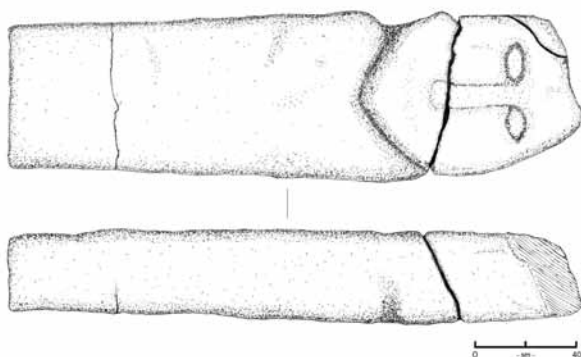
Хөшөөтийн бууцны тахилын онгон (баруун урдаас)

12. Хэрээ хадны хүн чулуун хөшөө

Сумын төвөөс баруун тийш 20-иод км, Хэрээ хадны зүүн хөндийд Түрэгийн үеийн эвдэрсэн тахилын онгон бий. Уг тахилын онгоны баруун талд нүүр бүхий хүн чулуун хөшөө сул хэвтэнэ.

Хэрээ хадны хүн чулуун хөшөө

Хэрээ хадны хүн чулуун хөшөөний гар зураг

Хэрээ хадны тахилын онгон (баруун хойноос)

Хэрээ хадны тахилын онгоны тамгатай хавтан чулуу

ГУРВАНСАЙХАН СУМ

Гурвансайхан сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Богд хан уулын аймгийн Дэлгэрцогт уулын хошуунаас салган Өмнөговь аймгийн харьяанд байгуулжээ. 1942 онд Дундговь аймагт шилжиж ирсэн. Тус сум 2011 оны байдлаар 541.6 мянган га газар нутагтай, 2.2 мянган хүн амтай, 115.6 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Суугаант суурин нь аймгийн төвөөс урагш зүүн урагш 71 км зайтай.

1. Асгатын булш, хиргисүүр
2. Баруун Сайхан уулын дурсгал
3. Баянхошууны булш
4. Гучин жасын туйр
5. Нарийны арын хөтлийн булш, хиргисүүр
6. Оточ ламын сүмийн туйр
7. Өндөр улааны тахилын онгон
8. Таван жасын туйр
9. Тоорой бандийн агуйн хүннү булш
10. Улаан овооны тахилын онгон
11. Хаалган хадны булш, хиргисүүр
12. Хоншоорын зэл чулуу
13. Хөшөөнө хондын тахилын онгон
14. Чулуутын цохионы булш, зэл чулуу
15. Ярх уулын дурсгал

1. Асгатын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн тийш 30-аад км, Их газрын чулууны өвөр, Асгат гэх газар цөөнгүй булш, хиргисүүр бий.

Асгатын дөрвөлжин булш (баруун урдаас)

Асгатын булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

2. Баруун Сайхан уулын дурсгал

Сумын төвөөс зүүн урагш 30-аад км, Гурван Сайхан уулын Баруун Сайхан уулын урд энгэрт хэдэн зэл чулуу, булш, хиргисүүр бий. Мөн энэ хавиас болхи хийцтэй шавар ваарны хагархай болон чулуун зэвсгийн элдэв үлдэгдэл цөөнгүй олддог.

Баруун Сайхан уулын зэл чулууд (баруун урдаас)

Баруун Сайхан уулын хиргисүүр (зүүн урдаас)

Баруун Сайхан уулын булш (зүүнээс)

3. Баянхошууны булш

Сумын төвөөс зүүн хойш 30-аад км, Баянхошууны баруун талын энгэрт 30-аад булш бий.

Баруун Сайхан уулын өврөөс олдсон ваарны хагархай, чулуу зэвсгийн үлдэгдлүүд

Баянхошууны булш (зүүн урдаас)

Гурвансайхан сум

Баянхошууны булш (урдаас)

Баянхошууны булш (хойноос)

Баянхошууны булш (урдаас)

4. Гучин жасын туйр

Сумын төвөөс баруун урагш 20-иод км, Цагаан хошуу гэх газар Гучин жасын туйр үлдэгдэл бий.

Гучин жасын туйр (баруунаас)

Гучин жасын туйр (баруунаас)

5. Нарийны арын хөтлийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн урагш 33 орчим км, Зүүн Сайхан уулын Нарийны арын хөтөл дээр 10-аад булш, хиргисүүр бий.

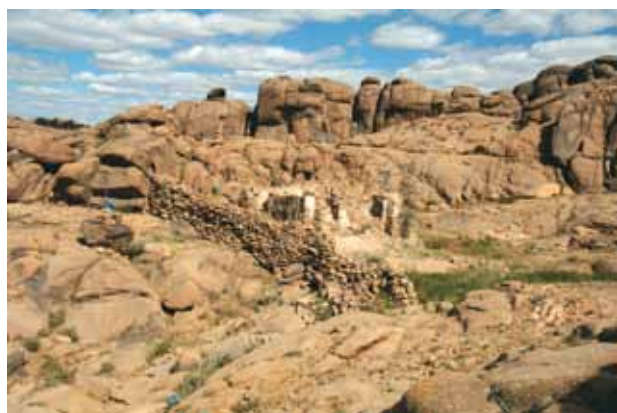
Нарийны арын хөтлийн хиргисүүр (урдаас)

Нарийны арын хөтлийн булш (урдаас)

6. Оточ ламын сүмийн туйр

Сумын төвөөс зүүн хойш 32 орчим км, Их газрын чулууны баруун урд үзүүрийн Хулгарын хад гэх газар энэхүү туйр бий.

Оточ ламын сүмийн туйр (баруун урдаас)

Оточ ламын сүмийн туйр (зүүн урдаас)

7. Өндөр улааны тахилын онгон

Сумын төвөөс хойд зүгт 25 орчим км, Өндөр улааны зүүн урд хөндийд 4 буландаа хөшөө чулуу бүхий тахилын онгон бий.

Өндөр улааны тахилын онгон (урдаас)

Өндөр улааны тахилын онгон (баруунаас)

8. Таван жасын туйр

Сумын төвөөс хойш 20 орчим км-т, Үйзэнхай гэх газар Таван жасын туйр үлдэгдэл бий.

Таван жасын туйрны орчим залсан суврага (урдаас)

Таван жасын туйр (баруун урдаас)

9. Тоорой бандийн агуйн хүннү булш

Сумын төвөөс зүүн хойш 35 орчим км-т, Их газрын чулууны Тоорой бандийн агуйн урд аманд 10 гаруй хүннү булш бий.

Тоорой бандийн агуйн хүннү булш (баруун урдаас)

Тоорой бандийн агуйн хүннү булш (урдаас)

Тоорой бандийн агуйн хүннү булш (урдаас)

10. Улаан овооны тахилын онгон

Сумын төвөөс хойш 30 орчим км-т, Улаан овооны урд хөндийд, Дундговь аймгаас Чойр явдаг замын дэргэд голдоо хөшөө чулуутай тахилын онгон бий.

Улаан овооны тахилын онгон (зүүнээс)

Улаан овооны тахилын онгон (урдаас)

11. Хаалган хадны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс хойш 34 орчим км-т, Хаалган хадны урд хормойг даган цөөнгүй булш, хиргисүүр байрлана.

Хаалган хадны булш (зүүнээс)

Хаалган хадны хиргисүүр (баруунаас)

13. Хөшөөнө хондын тахилын онгон

Сумын төвөөс зүүн урд зүгт 22 орчим км-т, Зааргийн хадны Хөшөөнө хонд гэх газар голдоо хөшөө чулуутай Түрэгийн үеийн эвдэрсэн тахилын онгон бий.

Хөшөөнө хондын тахилын онгон (урдаас)

12. Хоншоорын зэл чулуу

Сумын төвөөс урд зүгт 12 орчим км-т, Хоншоор гэх газар өргөрөгийн дагуу цуварсан 2 эгнээ зэл чулууд бий.

Хоншоорын зэл чулуу (баруунаас)

14. Чулуутын цохионы булш, зэл чулуу

Сумын төвөөс хойш 26 орчим км-т, Чулуутын цохионы дунд цөөнгүй дөрвөлжин булш болон зэл чулуу бий.

Чулуутын цохионы булш (зүүн урдаас)

Чулуутын цохионы зэл чулуу (баруун хойноос)

Чулуутын цохионы дөрвөлжин булш (баруунаас)

15. Ярх уулын дурсгал

Сумын төвөөс зүүн тийш 40 орчим км-т орших Ярх уулын дэргэд хуучин чулуун зэвсгийн үеийн бууц бий. Эндээс олдсон чулуун зэвсгийн үлдэгдлийг судлаачид 300000 орчим мянган жилийн тэртээ холбогдуулан үздэг.

Ярх уулын чулуун зэвсгийн үлдэгдэл (баруун урдаас)

Ярх уул (зүүн урдаас)

Ярх уулын чулуун зэвсгийн үлдэгдэл

Ярх уулын өврийн булш (урдаас)

ДЭЛГЭРХАНГАЙ СУМ

Дэлгэрхангай сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Богд хан уулын аймгийн Дэлгэрхангай уулын хошуунаас салган Өмнөговь аймгийн харьяанд байгуулжээ. 1942 онд Дундговь аймагт шилжиж ирсэн. Тус сум 2011 оны байдлаар 621.0 мянган га газар нутагтай, 2.3 мянган хүн амтай, 43.1 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Хашаат суурин нь аймгийн төвөөс баруун тийш 130 км зайтай.

1. Бичигт хүрэн уулын хадны зураг
2. Зараа хайрханы булш, хиргисүүр
3. Мөнх хашаатын булш, хиргисүүр
4. Нурамтын бууцны булш, хиргисүүр
5. Онгийн хийдийн туйр
6. Усан зараагийн булш, хиргисүүр
7. Хан хүрээ хайрханы булш
8. Хар хашаатын амны хадны зураг
9. Хүрэн хайрханы бичээс

1. Бичигт хүрэн уулын хадны зураг

Сумын төвөөс зүүн зүгт 29 орчим км-т, Гүн усны ар, Бичигт хүрэн уулын хадан дээр цөөн хэдэн сийлмэл зураг бий.

Бичигт хүрэн уулын хадны зургаас

Бичигт хүрэн уул (урдаас)

2. Зараа хайрханы булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун тийш 17 орчим км, Зараа хайрханы урд энгэрт 10-аад булш, хиргисүүр бий.

Зараа хайрханы булш, хиргисүүр (урдаас)

Бичигт хүрэн уулын хадны зургаас

Зараа хайрханы дөрвөлжин булш (баруунаас)

3. Мөнх хашаатын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс урагш 23 орчим км, Мөнх хашаатын Дамын хар овооны баруун урд хөндийд хэдэн булш, хиргисүүр бий.

Мөнх хашаатын булш, хиргисүүр (урдаас)

Мөнх хашаатын дөрвөлжин булш (зүүн урдаас)

4. Нурамтын бууцны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун тийш 14 орчим км, Дэлгэрхангай уулын баруун урд зах, Нурамтын бууцны орчимд цөөнгүй булш, хиргисүүр бий.

Нурамтын бууцны булш, хиргисүүр (урдаас)

Нурамтын бууцны дөрвөлжин булш (урдаас)

5. Онгийн хийдийн туйр

Сумын төвөөс баруун тийш 54 орчим км, Онгийн голын зүүн эрэг, Дэлгэрхангай уулын баруун үзүүрт Онгийн хийдийн туйр бий. Туйрин дээр олон байшин барилгын нурсан үлдэгдэл, барилгын шавар хэрэглэгдэхүүн, ахуйн сав суулганы хагархай хэсгүүд хөглөрнө.

Онгийн хийдийн туйр (зүүн урдаас)

Онгийн хийдийн туйр

6. Усан зараагийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун тийш 20 орчим км, Усан зараа гэх газар таруу байрлалтай хэдэн булш, хиргисүүр бий.

Усан зараагийн булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

Усан зараагийн хиргисүүр (баруун урдаас)

7. Хан хүрээ хайрханы булш

Сумын төвөөс урагш 31 орчим км-т, Хан хүрээ хайрхан гэж хүрээлж тогтсон уул бий. Энэ уулын хүрээний дотор цөөн хэдэн булш бий.

Хан хүрээ хайрханы булш (хойноос)

Хан хүрээ хайрханы булш (урдаас)

8. Хар хашаатын амны хадны зураг

Сумын төвөөс баруун тийш 12 орчим км, Дэлгэрхангай уулын баруун урд бэл, Хар хашаатын амны хадан дээр цөөнгүй сийлмэл зураг бий.

Хар хашаатын амны хадны зургаас (урдаас)

Хар хашаатын ам (урдаас)

Хар хашаатын амны хадны зургаас

9. Хүрэн хайрханы бичээс

Сумын төвөөс баруун урагш 21 орчим км-т, Хүрэн хайрханы Элгэн хадан дээр эртний хятад бичгийн дурсгал бий.

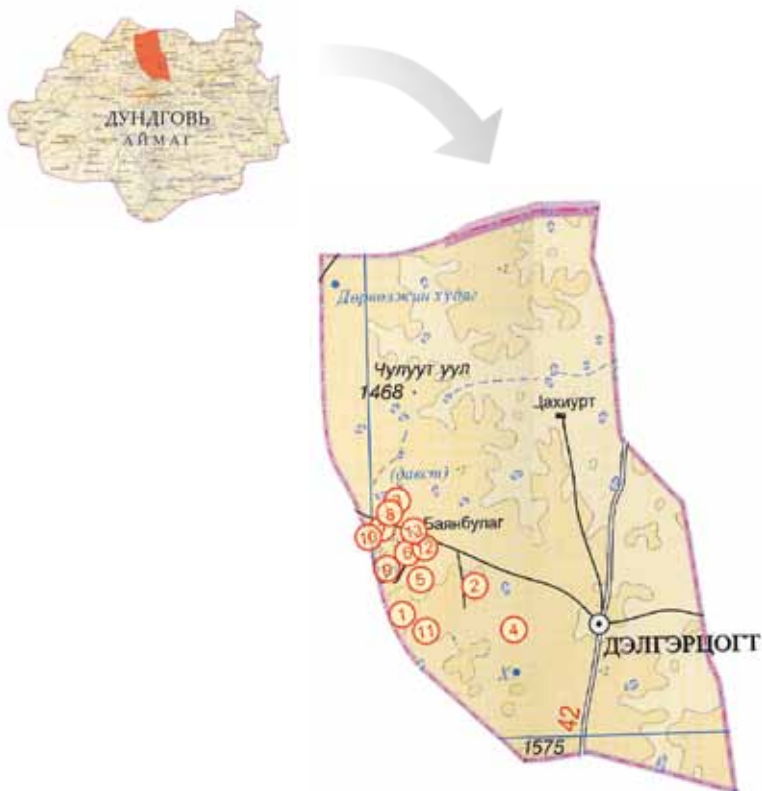
Хүрэн хайрханы бичигт хад (урдаас)

Хүрэн хайрханы хятад бичээс

ДЭЛГЭРЦОГТ СУМ

Дэлгэрцогт сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Богд хан уулын аймгийн Дэлгэрцогт уулын хошууны нутгаас салган Төв аймгийн харьяан байгуулжээ. 1942 онд Дундговь аймагт шилжиж ирсэн. Тус сум 2011 оны байдлаар 249.2 мянган га газар нутагтай, 1.6 мянган хүн амтай, 61.5 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Амардалай суурин нь аймгийн төвөөс хойш 44 км зайтай.

1. Баян уулын өврийн булш
2. Гэр чулууны булш, хадны зураг
3. Дунд шандын амны хүннү булш
4. Дэлгэрийн Чойрын хийдийн туйр, үлдэгдэл
5. Зүүн өвдгийн бууцны булш, зэл чулуу
6. Сономын хондны булш, хадны зураг
7. Сөдөтийн хоолойн зэл чулуу
8. Хавчигийн амны дөрвөлжин булш
9. Хадан сүмийн туйр, үлдэгдэл
10. Хөшөөтийн амны тахилын онгон
11. Хундагын бууцны булш, хиргисүүр
12. Хүрэн хондны урд дэлийн хадны зураг
13. Хүрэн хондны хүннү булш

1. Баян уулын өврийн булш

Сумын төвөөс баруун хойш 28 орчим км-т, Баян уулын өвөрт өргөргөгийн дагуу цуварсан 30 гаруй булш бий.

Баян уулын өврийн булш (урдаас)

Баян уулын өврийн булш (зүүн урдаас)

Гэр чулуу (урдаас)

Гэр чулууны хадны сийлмэл зургаас

Гэр чулууны ойролцоох булш (баруун урдаас)

2. Гэр чулууны булш, хадны зураг

Сумын төвөөс баруун хойш 20 орчим км, Бага газрын чулууны зүүн захад орших Гэр чулууны ойролцоо хэдэн булш бий. Мөн энд хүрлийн үеийн сийлмэл болон зосон зургийн дурсгал байдаг.

Гэр чулууны зосон зургаас

Гэр чулууны зосон зургаас

3. Дунд шандын амны хүннү булш

Сумын төвөөс баруун хойш 29 орчим км-т, Бага газрын чулууны хойд хэсэг, Дунд шандны аманд олон хүннү булш бий.

Дунд шандын амны хүннү булш (баруунаас)

Дунд шандын амны хүннү булш (зүүн урдаас)

4. Дэлгэрийн Чойрын хийдийн туйр, үлдэгдэл

Сумын төвөөс баруун тийш 17 орчим км-т, Дэлгэр уулын энгэрт Дэлгэрийн Чойрын хийдийн туйр, үлдэгдэл бий. Уг хийдийн нурсан сүм, дуганыг 2005 оноос эхлэн засварлаж хурал номын үйл ажиллагааг нь сэргээжээ.

Дэлгэрийн Чойрын хийдийг сэргээж буй нь (урдаас)

Дунд шандын амны хүннү булш (баруун урдаас)

Дэлгэрийн Чойрын хийдийн үлдэгдэл (зүүн урдаас)

Дэлгэрийн Чойрын хийдийн цогчин дуганыг сэргээж буй нь (урдаас)

Дэлгэрийн Чойрын хийдийн үлдэгдэл (зүүн урдаас)

5. Зүүн өвдгийн бууцны булш, зэл чулуу

Сумын төвөөс баруун хойш 25 орчим км-т, Бага газрын чулууны зүүн урд хэсэг, Зүүн өвдгийн бууцны орчимд 3 эгнээ зэл чулуу болон хэдэн булш бий.

Зүүн өвдгийн бууцны булш (зүүн урдаас)

Зүүн өвдгийн бууцны зэл чулуу (урдаас)

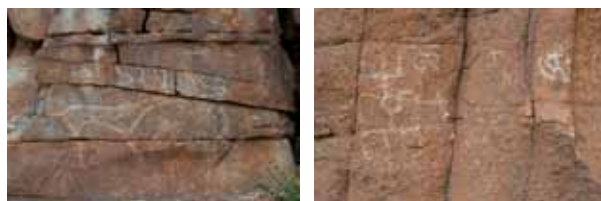
Зүүн өвдгийн бууцны шоргоолжин булш (зүүнээс)

6. Сономын хондны булш, хадны зураг

Сумын төвөөс баруун хойш 23 орчим км-т, Бага газрын чулууны зүүн урд хэсэг, Сономын хондны хойд талд хэдэн дөрвөлжин булш бий. Мөн ойр хавийн хаднаа буга, янгир зэрэг амьтдын сийлмэл зураг цөөнгүй байдаг.

Сономын хондны дөрвөлжин булш (урдаас)

Сономын хондны хадны зургаас

7. Сөдөтийн хоолойн зэл чулуу

Сумын төвөөс баруун хойш 29 орчим км-т, Бага газрын чулууны төв хэсэг, Сөдөтийн хоолойн Заан хөшөөний урд 2 эгнээ зэл чулуу бий.

Сөдөтийн хоолойн зэл чулуу (баруунаас)

Сөдөтийн хоолойн зэл чулуу (зүүнээс)

Хавчигийн амны дөрвөлжин булш (урдаас)

Хавчигийн амны дөрвөлжин булш (зүүнээс)

Хадан сүмийн туйр, үлдэгдэл (баруун урдаас)

Хадан сүмийн туйр, үлдэгдэл орчмын төвд бичээс

8. Хавчигийн амны дөрвөлжин булш

Сумын төвөөс баруун хойш 30 орчим км-т, Бага газрын чулууны хойд хэсэг, Хавчигийн гэх аманд 14 дөрвөлжин булш бий. Зарим булшны толгой талд хөшөө чулуу суулгажээ.

Хавчигийн амны хөшөө чулуутай дөрвөлжин булш (зүүнээс)

9. Хадан сүмийн туйр, үлдэгдэл

Сумын төвөөс баруун хойш 27 орчим км-т, Бага газрын чулууны Сөдөтийн хоолойн урд үзүүрт Хадан сүмийн туйр үлдэгдэл бий.

Хадан сүмийн туйр, үлдэгдэл (урдаас)

10. Хөшөөтийн амны тахилын онгон

Сумын төвөөс баруун хойш 30 орчим км-т, Бага газрын чулууны Хөшөөтийн аманд голдоо хөшөө чулуутай тахилын онгон бий.

Хөшөөтийн амны тахилын онгон (зүүнээс)

11. Хундагын бууцны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун хойш 26 орчим км, Бага газрын чулууны Хундагын бууцны зүүн толгойн орчимд цөөнгүй булш, хиргисүүр бий.

Хундагын бууцны хиргисүүр (урдаас)

Хундагын бууцны хиргисүүр (зүүн урдаас)

12. Хүрэн хондны урд дэлийн хадны зураг

Сумын төвөөс баруун хойш 25 орчим км, Бага газрын чулууны Хүрэн хондны урд орших дэллэсэн хаднаа цөөнгүй хадны зураг бий.

Хүрэн хондны урд дэлийн сийлмэл зурагтай хад (урдаас)

Хүрэн хондны урд дэлийн хадны зургаас

13. Хүрэн хондны хүннү булш

Сумын төвөөс баруун хойш 26 орчим км, Бага газрын чулууны Хүрэн хондны орчимд 60 гаруй хүннү булш бий.

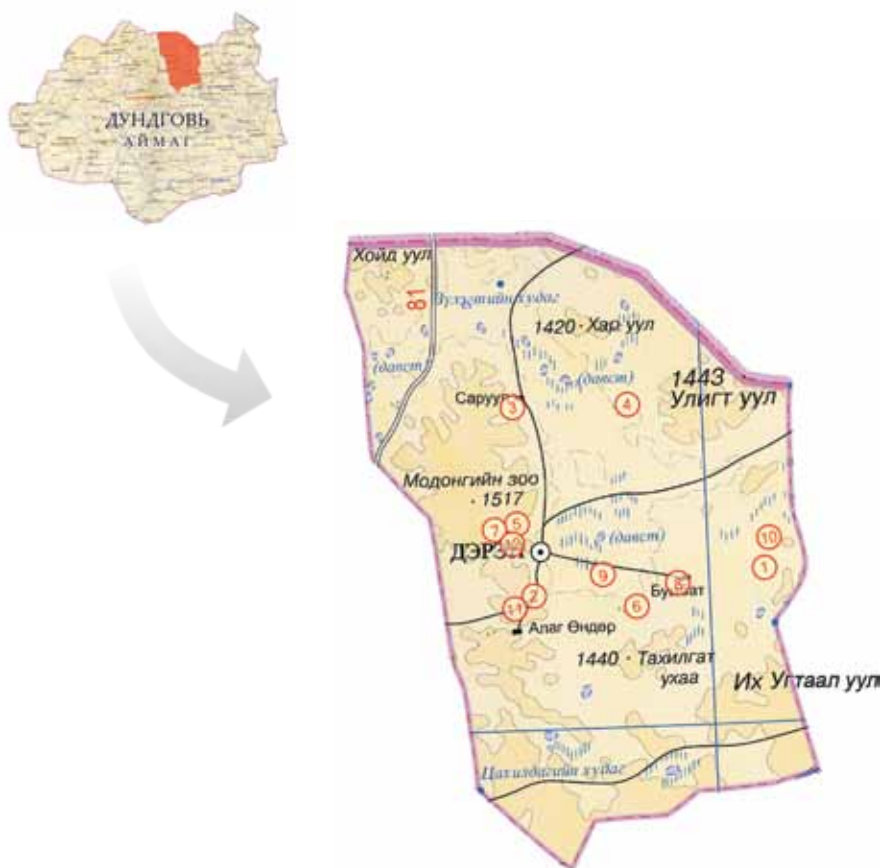
Хүрэн хондны хүннү булш (урдаас)

Хүрэн хондны хүннү булш (урдаас)

ДЭРЭН СУМ

Дэрэн сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Богд хан уулын аймгийн Дэлгэрцогт уулын хошуунаас салган Төв аймгийн харьяанд байгуулжээ. 1942 онд Дундговь аймагт шилжиж ирсэн. Тус сум 2011 оны байдлаар 362.4 мянган га газар нутагтай, 2.1 мянган хүн амтай, 82.8 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Цант суурин нь аймгийн төвөөс зүүн хойш 66 км зайтай.

1. Бага талын хойд эхийн булш
2. Бурхант хайрханы өврийн булш, хиргисүүр
3. Бэлийн жасын туйр
4. Долоодын Шар модны хөшөө чулуу
5. Дугантын бууцны бичээс
6. Салаатын харын хиргисүүр
7. Сүүдэрт овооны хиргисүүр
8. Тэгшийн жасын туйр
9. Хөх ишиг хайрханы булш
10. Хүрэн дэлийн хүннү булш
11. Цагаан эргийн бууцны булш, хиргисүүр
12. Цант хайрханы өврийн булш

Бага талын хойд эхийн булш (урдаас)

1. Бага талын хойд эхийн булш

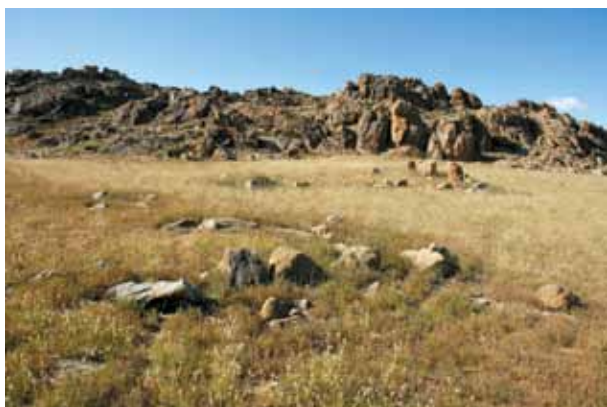
Сумын төвөөс зүүн урагш 37 орчим км, Бага талын хойд эх гэх газар хүннүгийн үеийн хэдэн булш бий.

Бага талын хойд эхийн булш (зүүнээс)

2. Бурхант хайрханы өврийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун урагш 5 орчим км, Бурхант хайрханы урд өврөөр цөөнгүй булш, хиргисүүр бий.

Бурхант хайрханы өврийн булш (урдаас)

Бурхант хайрханы өврийн хиргисүүр (урдаас)

Бэлийн жасын туйр (зүүн урдаас)

3. Бэлийн жасын туйр

Сумын төвөөс зүүн хойш 20-иод км, Саруулын амны адагт Бэлийн жасын туйр бий. Нутгийн ард иргэд уг туйрин дээр шинээр суврага бүтээн залжээ.

Бэлийн жасын туйрин дээр шинээр бүтээн залсан суврага (баруун урдаас)

Дэрэн сум

Долоодын Шар модны хөшөө чулуу (баруун урдаас)

4. Долоодын Шар модны хөшөө чулуу

Сумын төвөөс зүүн хойш 22 орчим км, Долоодын Шар модны хойд энгэрт нэгэн хөшөө чулуу сул хэвтэнэ.

Долоодын Шар модны хөшөө чулуу (баруунаас)

5. Дугантын бууцны бичээс

Сумын төвийн арын Дугантын бууцны хадан дээр 2 хэсэг газар маанийн үсэг сийлжээ.

Дугантын бууцны бичээс (урдаас)

Дугантын бууцны бичээс (урдаас)

6. Салаатын харын хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн урагш 18 орчим км, Салаатын харын зүүн урд энгэрт хэдэн хиргисүүр бий.

Салаатын харын хиргисүүр (урдаас)

7. Сүүдэрт овооны хиргисүүр

Сумын төвөөс хойш 2 орчим км, Цант хайрханы Сүүдэрт овоо гэх газар 2 хиргисүүр бий.

Сүүдэрт овооны хиргисүүр (зүүн урдаас)

Сүүдэрт овооны хиргисүүр (урдаас)

8. Тэгшийн жасын туйр

Сумын төвөөс зүүн урагш 21 орчим км, Бумбат хайрханы баруун урд хөндийд Тэгшийн жасын туйр бий.

Тэгшийн жасын туйр (баруун урдаас)

Тэгшийн жасын туйр (баруун урдаас)

9. Хөх ишиг хайрханы булш

Сумын төвөөс зүүн урагш 8 орчим км, Хөх ишиг хэмээх хайрханы баруун урд энгэр бэлээр 10 гаруй булш бий.

Хөх ишиг хайрхан (баруун урдаас)

Хөх ишиг хайрханы булш (урдаас)

Хөх ишиг хайрханы булш (урдаас)

10. Хүрэн дэлийн хүннү булш

Сумын төвөөс зүүн урагш 23 орчим км, Өвөр Хүрэн дэлийн зүүн талд 10-аад хүннү булш бий.

Хүрэн дэлийн хүннү булш (зүүнээс)

Хүрэн дэлийн хүннү булш (зүүн урдаас)

11. Цагаан эргийн бууцны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун урагш 3 орчим км, Бурхантай хайрханы зүүн хаяа, Цагаан эргийн бууцны орчмоор 10-аад булш, хиргисүүр бий.

Цагаан эргийн бууцны булш, хиргисүүр (зүүн урдаас)

Цагаан эргийн бууцны булш (урдаас)

Цагаан эргийн бууцны булш (зүүн урдаас)

12. Цант хайрханы өврийн булш

Сумын төвийн арын Цант хайрханы өврөөр энд тэнд ганц нэг булш тааралддаг.

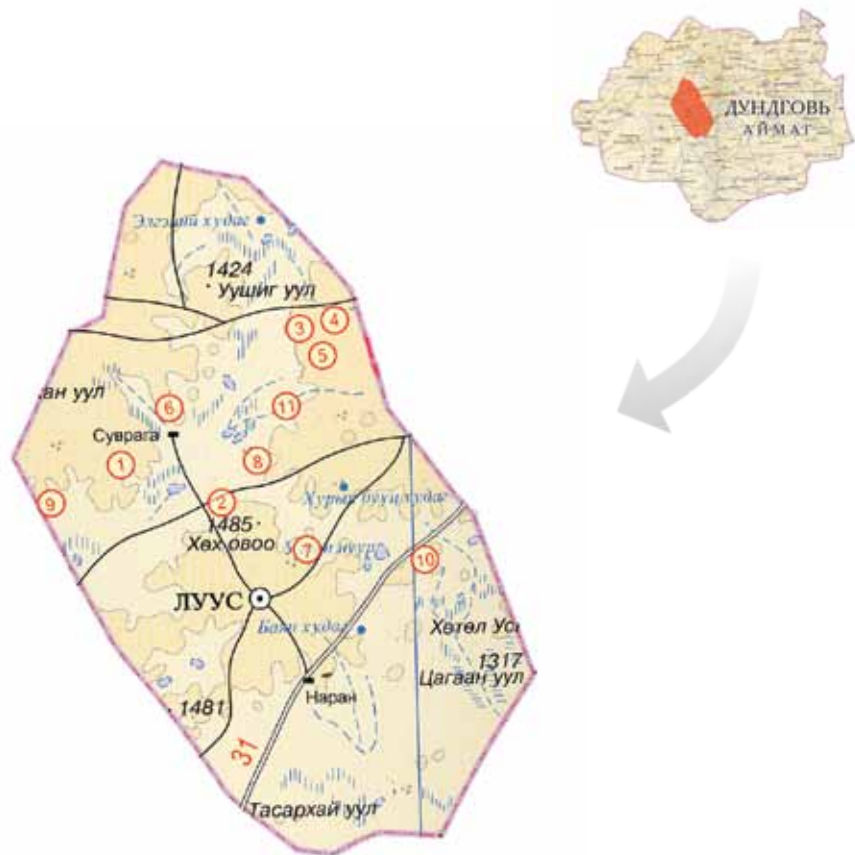
Цант хайрханы өврийн булш (баруун урдаас)

Цант хайрханы өврийн булш (баруун хойноос)

ЛУУС СУМ

Луус сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Богд хан уулын аймгийн Дэлгэрхангай уулын хошууны нутгаас салган Өмнөговь аймгийн харьяанд байгуулжээ. 1942 онд Дундговь аймагт шилжиж ирсэн. Тус сум 2011 оны байдлаар 316.1 мянган га газар нутагтай, 2.0 мянган хүн амтай, 64.2 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Цагаан-Овоо суурин нь аймгийн төвөөс баруун урагш 50 км зайтай.

1. Дугантын жасын туйр
2. Жимгэрийн хоолойн эхний булш, хиргисүүр
3. Мөхийн Баруун ханангийн булш, хиргисүүр
4. Мөхийн Зүүн ханангийн дурсгал
5. Мөхийн хийдийн туйр
6. Суврага хайрханы булш
7. Улаан товогийн булш
8. Уст улаан хадны булш, бичээс
9. Хөх овооны булш, хиргисүүр
10. Хөшөөн хонхорын тахилын онгон
11. Хуруувчийн эхэн бууцны зэл чулуу

Луус сум

1. Дугантын жасын туйр

Сумын төвөөс баруун хойд зүгт 37 орчим км, Салхит уулын зүүн талд Дугантын жасын туйр бий.

Дугантын жасын туйр (урдаас)

Дугантын жасын туйр (баруун урдаас)

2. Жимгэрийн хоолойн эхний булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс хойш 16 орчим км, Жимгэрийн хоолойн эхэнд хэдэн булш, хиргисүүр бий.

Жимгэрийн хоолойн эхний булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

Жимгэрийн хоолойн эхний булш, хиргисүүр (урдаас)

3. Мөхийн Баруун ханангийн булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 38 орчим км, Мөхий хайрханы Баруун ханангийн орчмоор 30-аад булш, хиргисүүр бий. Мөн эндээс элдэв төрлийн чулуун зэвсгийн үлдэгдэл цөөнгүй олддог.

Мөхийн Баруун ханангийн хиргисүүр (баруун урдаас)

Мөхийн Баруун ханангийн дөрвөлжин булш (баруун урдаас)

Мөхийн Баруун ханангийн орчмоос олдсон чулуун зэвсгийн үлдэгдэл

4. Мөхийн Зүүн ханангийн дурсгал

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 39 орчим км, Мөхий хайрханы Зүүн ханангийн орчмоор түүхийн олон үед холбогдох дурсгал бий. Эндээс элдэв төрлийн чулуун зэвсгийн үлдэгдэл, ваарны хагархай олохын сацуу дөрвөлжин булш, хиргисүүр, хүннү булш их бий.

Мөхийн Зүүн ханангийн хүннү булш (баруун урдаас)

Мөхийн Зүүн ханангийн хиргисүүр (зүүн урдаас)

Мөхийн Зүүн ханангийн дөрвөлжин булш (урдаас)

5. Мөхийн хийдийн туйр

Сумын төвөөс зүүн хойш 38 орчим км, Мөхий хайрханы урд бэлд Мөхийн хийдийн туйр бий.

Мөхийн хийдийн туйр (зүүнээс)

Мөхийн хийдийн туйр (урдаас)

6. Суврага хайрханы булш

Сумын төвөөс баруун хойш 21 км-т, Суврага хайрханы орчмоор цөөнгүй булш бий.

Суврага хайрханы булш (баруун урдаас)

Суврага хайрханы булш (урдаас)

Улаан товогийн булш (урдаас)

7. Улаан товогийн булш

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 10-аад км, Улаан товог гэх газар хэдэн булш бий

Улаан товогийн булш (баруун урдаас)

8. Уст улаан хадны булш, хадны зураг, бичээс

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 15 орчим км, Уст улаан хад гэх газар хэдэн булш, төвд үсгээр сийлсэн маанийн 6 үсэг, цөөн хэдэн хадны сийлмэл зураг бий.

Уст улаан хадны булш (урдаас)

Уст улаан хадны төвд бичээс

Уст улаан хадны сийлмэл зургаас

Уст улаан хадны булш (баруун урдаас)

Уст улаан хадны сийлмэл зургаас

9. Хөх овооны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойш 35 орчим км, Хөх овооны баруун урд хөндийд 20-иод булш, хиргисүүр бий.

Хөх овооны дөрвөлжин булш (баруун урдаас)

Хөх овооны хиргисүүр (урдаас)

10. Хөшөөн хонхорын тахилын онгон

Сумын төвөөс зүүн урагш 20 орчим км, Хөшөөн хонхор гэх газар голдоо өндөр хөшөө чулуутай тахилын онгон бий.

Хөшөөн хонхорын тахилын онгон (баруун урдаас)

Хөшөөн хонхорын тахилын онгон (баруунаас)

11. Хуруувчийн эхэн бууцны зэл чулуу

Сумын төвөөс зүүн хойш 33 орчим км, Шаргал товогийн урд хоолой, Хуруувчийн эхэн бууцны зүүхэнтэй хэдэн зэл чулуу бий.

Хуруувчийн эхэн бууцны зэл чулуу (баруун хойноос)

Хуруувчийн эхэн бууцны зэл чулуу (баруунаас)

ӨЛЗИЙТ СУМ

Өлзийт сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Богд хан уулын аймгийн Шанхай уулын хошуунаас салган Өмнөговь аймгийн харьяанд байгуулжээ. 1942 онд Дундговь аймагт шилжиж ирсэн. Тус сум 2011 оны байдлаар 1542.1 мянган га газар нутагтай, 2.3 мянган хүн амтай, 104.8 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Рашаант суурин нь аймгийн төвөөс урагш 98 км зайтай.

1. Баруун билүүний амны хадны зураг, бичээс
2. Баруун билүүний хийдийн туйр
3. Гучин хоёр хүнтийн булш
4. Далайн хийдийн туйр
5. Муруй цагаан сүүжийн булш
6. Өлзийтийн хуудасны хадны зураг
7. Сүүжийн бууцны хүннү булш
8. Төмөр аягын бууцны тамга, тэмдэг
9. Хөтөлийн хийдийн туйр
10. Хөх толгойн палеонтологийн дурсгалт газар
11. Чулуун сүмийн туйр
12. Эрдэнэ уянгын хийдийн туйр

1. Баруун билүүний амны хадны зураг, бичээс

Сумын төвөөс баруун урагш 67 орчим км, Дэл уулын Баруун билүүний амны эхэнд олон тооны хадны зургийн дурсгал болон эртний Түрэг бичгийн дурсгал бий.

Баруун билүүний хадны зургаас (урдаас)

Баруун билүүний хадны зургаас

Баруун билүүний хадны зургаас

Баруун билүүний хадны зургаас

2. Баруун билүүний хийдийн туйр

Сумын төвөөс баруун урагш 67 орчим км, Дэл уулын Баруун билүүний амны эхэнд энэ хийдийн туйр бий. Нутгийн иргэд уг хийдийн туйрыг Хуралтын хэмээн нэрлэдэг ажээ.

Баруун билүүний руни бичгийн дурсгал

Баруун билүүний хийдийн туйр (урдаас)

Баруун билүүний хийдийн туйр (зүүнээс)

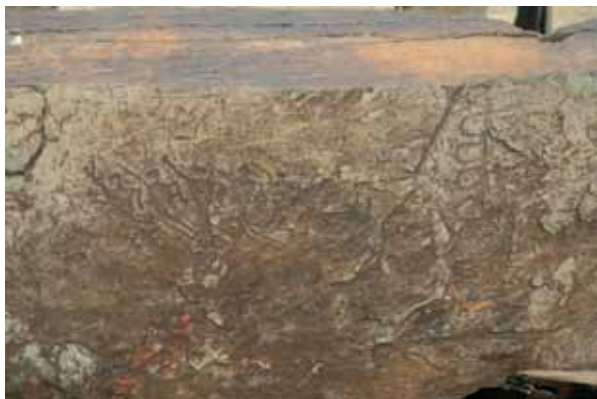
Баруун билүүний хийдийн туйр (баруун урдаас)

Баруун билүүний хийдийн туйрин дээрх барилгын шавар эдлэлийн үлдэгдэл

3. Гучин хоёр хүнтийн булш

Сумын төвөөс баруун урагш 65 орчим км, Дэл уулын голд хана, хашлага чулууд дээрээ хүн, шувуу, буга, янгирын сийлмэл зурагтай нэг дөрвөлжин булш бий.

Гучин хоёр хүнтийн булшны хашлага чулуун дээрх зураг

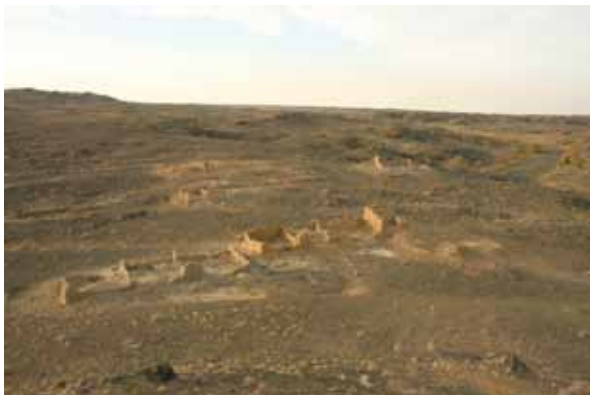
Гучин хоёр хүнтийн булш (хойноос)

Гучин хоёр хүнтийн булшны хашлага чулуун дээрх зураг

4. Далайн хийдийн туйр

Сумын төвөөс баруун урагш 85 орчим км, Хөнжил уулын баруун урд захад Далайн хийдийн туйр бий.

Далайн хийдийн туйр (урдаас)

Далайн хийдийн туйр (баруун урдаас)

5. Муруй цагаан сүүжийн булш

Сумын төвөөс баруун урагш 40-өөд км, Муруй цагаан сүүжийн баруун үзүүрт хэдэн булш бий.

Муруй цагаан сүүжийн булш (баруун урдаас)

Муруй цагаан сүүжийн булш (урдаас)

6. Өлзийтийн хуудасны хадны зураг

Сумын төвөөс баруун урагш 62 орчим км, Дэл уулын Өлзийтийн хуудас гэх газар олон тооны хадны сийлмэл зураг бий.

Өлзийтийн хуудасны хадны зургаас

Өлзийтийн хуудас (баруунаас)

7. Сүүжийн бууцны хүннү булш

Сумын төвөөс баруун урагш 45 орчим км, Дэл уулын зүүн хойд хаяа, Сүүжийн бууцны замын дэргэд хэдэн хүннү булш бий.

Сүүжийн бууцны хүннү булш (хойноос)

Сүүжийн бууцны хүннү булш (хойноос)

8. Төмөр аягын бууцны тамга, тэмдэг

Сумын төвөөс хойш 25 орчим км, Зүүн булгийн ойролцоох Төмөр аягын бууцны дэргэд дээш харсан хаднаа сийлмэл элдэв төрлийн тамга, тэмдгийн дурсгал бий.

Төмөр аягын бууцны тамга тэмдэг

Төмөр аягын бууцны тамга тэмдэг

Төмөр аягын бууцны тамга, тэмдэг (баруун хойноос)

Хөтөлийн хийдийн туйр (урдаас)

10. Хөх толгойн палеонтологийн дурсгалт газар

Сумын төвөөс зүүн урагш 35 орчим км, Хөх толгойн өвөрт палеонтологийн дурсгалт газар бий. Эндээс 1997 онд эртний амьтны чулуужсан яснууд олдож байжээ.

Хөх толгойн палеонтологийн дурсгалт газар (зүүн урдаас)

12. Эрдэнэ уянгын хийдийн туйр

Сумын төвөөс зүүн урагш 15 орчим км, Шинэ усны баруун хойд талд Эрдэнэ уянгын хийдийн туйр бий.

Эрдэнэ уянгын хийдийн туйр (баруун урдаас)

9. Хөтөлийн хийдийн туйр

Сумын төвөөс зүүн урагш 65 орчим км, Хөтөл гэх газар энэ хийдийн туйр бий.

Хөтөлийн хийдийн туйр (зүүн урдаас)

11. Чулуун сүмийн туйр

Сумын төвөөс зүүн урагш 72 орчим км, Их Буянтын ард, Хөөвөр гэх газар нэгэн чулуун барилгын үлдэгдэл бий. Нутгийн ард иргэд үүнийг “Чулуун сүм” гэж нэрлэдэг ажээ.

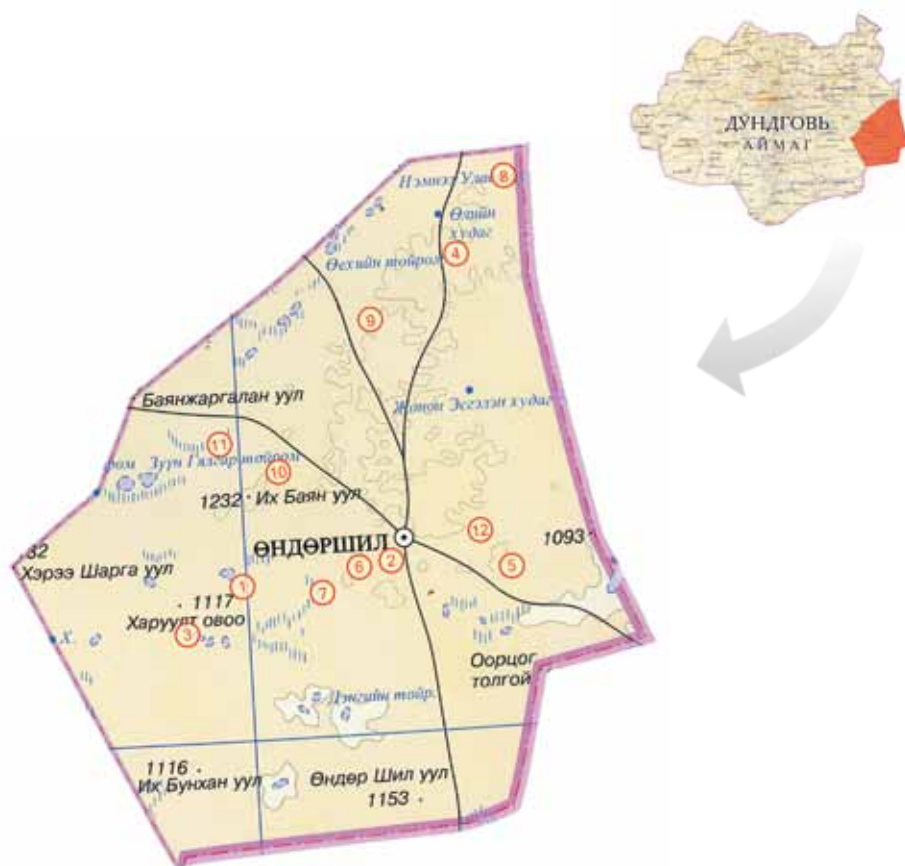
Чулуун сүмийн туйр (зүүн урдаас)

Чулуун сүмийн туйр (зүүн урдаас)

ӨНДӨРШИЛ СУМ

Өндөршил сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Богд хан уулын аймгийн Хутаг уулын хошууны нутгаас салган Дорноговь аймгийн харьяанд байгуулжээ. 1942 онд Дундговь аймагт шилжиж ирсэн. Тус сум 2011 оны байдлаар 485.2 мянган га газар нутагтай, 1.5 мянган хүн амтай, 85.6 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Бөхт суурин нь аймгийн төвөөс зүүн урагш 182 км зайтай.

1. Аврахын хийдийн туйр
2. Бөхтийн цагаан хадны булш
3. Дэлгэр овооны зэл чулуу
4. Мухар булгийн чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
5. Тас хайрханы дөрвөлжин булш
6. Улаан хуц хайрханы булш
7. Үйзэн ухаагийн палеонтологийн дурсгалт газар
8. Хараатын Сүүл толгойн дөрвөлжин булш, зосон зураг
9. Хөтөлийн хадны зураг, тамга, тэмдэг
10. Хөх дөрвөлжийн бууцны булш
11. Хүрийн зэл чулуу
12. Хүрэн дэлийн бууцны булш

1. Аврахын хийдийн туйр

Сумын төвөөс баруун урагш 20 орчим км, Улаан овооны урд энгэрт Аврахын хийдийн туйр бий.

Аврахын хийдийн туйр (баруун урдаас)

Аврахын хийдийн туйр (зүүн урдаас)

Аврахын хийдийн туйрин дээрх тогооны хагархай

Бөхтийн цагаан овооны булш (зүүн урдаас)

2. Бөхтийн цагаан хадны булш

Сумын төвөөс баруун урагш 2 орчим км, Бөхтийн цагаан хадны энгэрээр цөөн хэдэн булш бий.

Бөхтийн цагаан овооны булш (урдаас)

3. Дэлгэр овооны зэл чулуу

Сумын төвөөс баруун тийш 30 орчим км, Дэлгэр овооны урд толгой дээр өргөрөгийн дагуу цуварсан 3 эгнээ зэл чулуу бий.

Дэлгэр овооны зэл чулуу (зүүнээс)

Дэлгэр овооны зэл чулуу (зүүн урдаас)

4. Мухар булгийн чулуун зэвсгийн дурсгалт газар

Сумын төвөөс зүүн хойш 50 гаруй км-т орших Мухар булаг гэх газраас улаан хүрэн, ногоон хас чулуун зэвсгийн үлдэгдэл олддог.

Мухар булгийн чулуун зэвсгийн дурсгалт газар (баруун хойноос)

Мухар булгийн чулуун зэвсгийн үлдэгдлүүд

5. Тас хайрханы дөрвөлжин булш

Сумын төвөөс зүүн урагш 16 орчим км, Тас хайрханы урд толгой дээр 20-иод дөрвөлжин булш бий.

Тас хайрханы дөрвөлжин булш (зүүнээс)

Тас хайрханы дөрвөлжин булш (зүүн урдаас)

Тас хайрханы дөрвөлжин булш (зүүнээс)

6. Улаан хуц хайрханы булш

Сумын төвөөс баруун тийш 4 орчим км, Улаан хуц хайрханы баруун урд энгэрээр цөөнгүй булш бий.

Улаан хуц хайрханы булш (зүүн урдаас)

Улаан хуц хайрханы булш (урдаас)

Үйзэн ухаагийн палеонтологийн дурсгалт газар (зүүнээс)

7. Үйзэн ухаагийн палеонтологийн дурсгалт газар

Сумын төвөөс баруун тийш 8 орчим км, Үйзэн ухаагийн орчмоор чулуужсан модны үлдэгдэл их бий.

Үйзэн ухаагийн палеонтологийн дурсгалт газар дээрх чулуужсан модны үлдэгдэл

8. Хараатын Сүүл толгойн дөрвөлжин улш, зосон зураг

Сумын төвөөс зүүн хойд зүгт 50 орчим км, Хараат уулын Сүүл толгойн өвөрт хэдэн дөрвөлжин булш, зосон зургийн дурсгал бий.

Хараатын Сүүл толгойн дөрвөлжин булш (баруунаас)

Хараатын Сүүл толгойн зосон зураг

Хараатын Сүүл толгойн зосон зураг

9. Хөтөлийн хадны зураг, тамга, тэмдэг

Сумын төвөөс хойш 28 орчим км-т, Хөтөл гэх газар дээш харсан шохойлог цагаан чулуун дээр янгир зэрэг амьтны зураг, элдэв тамга, тэмдгийн дурсгал бий.

Хөтөлийн хадны зураг, тамга, тэмдгийн дурсгалт газар (зүүн урдаас)

Хөтөлийн хадны зургаас

Хөтөлийн тамга, тэмдгийн дурсгалаас

10. Хөх дөрвөлжийн бууцны булш

Сумын төвөөс баруун хойш 21 орчим км-т, Хөх дөрвөлжийн гэх бууцны урд энгэрт Хүннүгийн үед холбогдох хэдэн булш бий.

Хөх дөрвөлжийн бууцны булш (баруунаас)

Хөх дөрвөлжийн бууцны булш (урдаас)

11. Хүрийн зэл чулуу

Сумын төвөөс баруун хойш 32 орчим км-т, Хүр гэх газар 2 эгнээ зэл чулуу бий.

Хүрийн зэл чулуу (хойноос)

Хүрийн зэл чулуу (зүүн урдаас)

12. Хүрэн дэлийн бууцны булш

Сумын төвөөс баруун урагш 12 орчим км, Хүрэн дэл гэх бууцны энгэрт хэдэн дөрвөлжин булш бий.

Хүрэн дэлийн бууцны дөрвөлжин булш (урдаас)

Хүрэн дэлийн бууцны дөрвөлжин булш (урдаас)

САЙНЦАГААН СУМ

Сайнцагаан сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Богд хан уулын аймгийн Дэлгэрцогт уулын хошуунаас салган Төв аймгийн харьяанд байгуулжээ. 1942 онд Дундговь аймагт шилжиж ирсэн. Тус сум 2011 оны байдлаар 340.6 мянган га газар нутагтай, 13.4 мянган хүн амтай, 137.4 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Мандалговь хот нь аймгийн төвд байрладаг.

1. Авдрантын хүнхэрийн дөрвөлжин булш
2. Аймгийн музейн хүн чулуун хөшөөд
3. Амаржаргал уулын булш, хадны зураг
4. Баян булгийн амны булш, зэл чулуу
5. Ганжуурын хийдийн туйр
6. Зараа хадны зэл чулуу
7. Их булгийн амны хиргисүүр
8. Их Шархадны бурханы хөрөг
9. Нүүрэг хайрханы булш, хиргисүүр
10. Өнгөт хайрханы булш, хиргисүүр
11. Сариг хайрханы булш, хиргисүүр
12. Суман хайрханы булш, хиргисүүр
13. Хаалган хадны булш, хиргисүүр
14. Халзан цохионы тахилын онгон

1. Авдрантын хүнхэрийн дөрвөлжин булш

Сумны төвөөс зүүн урагш 12 орчим км, Авдрантын Цагаан хад, Хөшөөт гэх зэрэг газарт олон дөрвөлжин булш бий. Зарим булшны хана хашлага дээр элдэв зураг сийлжээ.

Авдрантын хүнхэрийн дөрвөлжин булшны хашлага дээрх сийлмэл зураг

Авдрантын хүнхэрийн дөрвөлжин булш (урдаас)

Авдрантын хүнхэрийн дөрвөлжин булшны хөшөө чулуу

Авдрантын хүнхэрийн дөрвөлжин булшны хашлага дээрх сийлмэл зураг

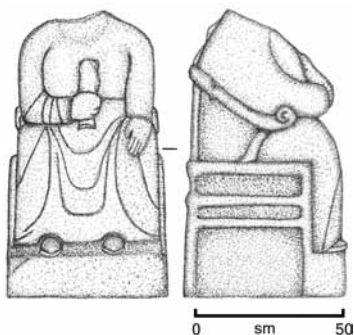
Сариг хайрханы өврөөс авчирсан хүн чулуун хөшөөд

2. Аймгийн музейн хүн чулуун хөшөөд

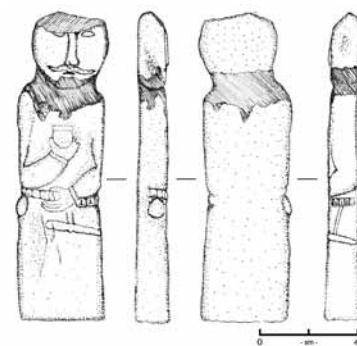
Дундговь аймгийн музейд 3 хүн чулуун хөшөө бий. Эдгээрийн Монголын үеийн 2 хөшөөг 1980-аад оны орчим Сариг хайрханы өврөөс, Түрэгийн үеийн 1 хөшөөг нь мөн үед Бага газрын чулууны орчмоос авчирсан гэдэг.

Сариг хайрханы өврөөс авчирсан 1-р хүн чулуун хөшөө, түүний гар зураг

Бага газрын чулууны орчмоос авчирсан хүн чулуун хөшөө, түүний гар зураг

3. Амаржаргал уулын булш, хадны зураг

Сумын төвөөс баруун тийш 30-аад км, Амаржаргал уулын баруун хойд талын жижиг толгойн өврөөр цөөнгүй булш, хадны зургийн дурсгал бий.

Амаржаргал уулын булш (урдаас)

Амаржаргал уулын булш (зүүн урдаас)

Амаржаргал уулын хадны зургаас

4. Баян булгийн амны булш, зэл чулуу

Сумын төвөөс зүүн урагш 11 орчим км, Баян булгийн аманд цөөнгүй булш, зэл чулууд бий.

Баян булгийн амны булш (урдаас)

Баян булгийн амны зэл чулуу (зүүн урдаас)

5. Ганжуурын хийдийн туйр

Сумын төвөөс баруун тийш 30 орчим км, Амаржаргал уулын урд хормойд Ганжуурын хийдийн туйр бий.

Ганжуурын хийдийн туйр (баруун урдаас)

Ганжуурын хийдийн туйр (баруунаас)

6. Зараа хадны зэл чулуу

Сумын төвөөс зүүн хойш 20-иод км, Зараа хадны урд энгэрт 2 эгнээ зэл чулуу бий.

Зараа хадны зэл чулуу (баруун урдаас)

Зараа хадны зэл чулуу (баруунаас)

7. Их булгийн амны хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн урагш 16 орчим км, Их булгийн хойд талд 2 хиргисүүр бий.

Их булгийн амны хиргисүүр (зүүнээс)

Их булгийн амны хиргисүүр (зүүнээс)

8. Их Шархадны бурханы хөрөг

Сумын төвөөс урагш 30-аад км-т, Их Шархадны үзүүрийн хаднаа хоёр сийлмэл бурханы хөрөг зураг, хэдэн маанийн үсэг бий.

Их Шархадны бурхадны хөрөг

Их Шархадны бурхадны хөрөг (баруун урдаас)

Их Шархадны маанийн үсэг

9. Нүүрэг хайрханы булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн урагш 20 орчим км-т, Нүүрэг хайрханы энгэр бэлд цөөнгүй булш, хиргисүүр бий.

Нүүрэг хайрханы булш (баруун урдаас)

Нүүрэг хайрханы хиргисүүр (зүүн урдаас)

10. Өнгөт хайрханы булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн урагш 36 орчим км-т, Өнгөт хайрханы энгэр бэлээр цөөнгүй булш, хиргисүүр бий.

Өнгөт хайрханы булш (урдаас)

Нүүрэг хайрханы булш (зүүн урдаас)

11. Сариг хайрханы булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун хойш 52 орчим км-т, Сариг хайрханы энгэр бэлээр цөөнгүй булш, хиргисүүр бий.

Сариг хайрханы булш, хиргисүүр (зүүн урдаас)

Өнгөт хайрханы булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

Сариг хайрханы булш (урдаас)

Суман хайрханы булш, хиргисүүр (урдаас)

Суман хайрханы булш (баруун урдаас)

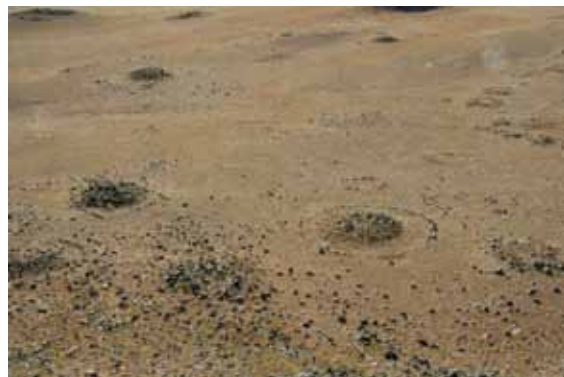
Хаалган хадны булш (баруун урдаас)

Халзан цохионы тахилын онгон (зүүн урдаас)

12. Суман хайрханы булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойш 25 орчим км-т, Суман хайрханы баруун зүүн энгэр бэлээр цөөнгүй булш, хиргисүүр бий.

Суман хайрханы булш, хиргисүүр (зүүн урдаас)

13. Хаалган хадны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн урагш 60-аад км-т, Хаалган хадны өврөөр цөөнгүй булш, хиргисүүр бий.

Хаалган хадны булш, хиргисүүр (зүүн урдаас)

14. Халзан цохионы тахилын онгон

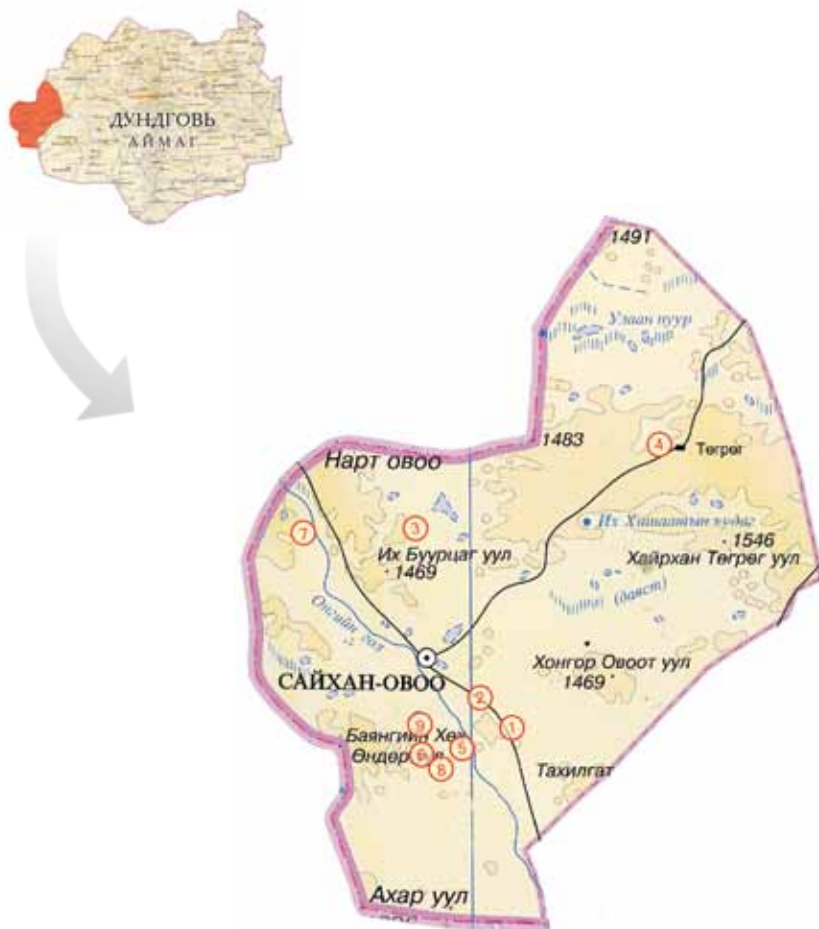
Сумын төвөөс зүүн урагш 40 орчим км-т, Халзан цохионы энгэрт буландаа хөшөө чулуутай тахилын онгон бий.

Халзан цохионы тахилын онгон (баруун урдаас)

САЙХАН-ОВОО СУМ

Сайхан-Овоо сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Богд хан уулын аймгийн Дэлгэрхангай уулын хошуунаас салган Өмнөговь аймгийн харьяанд байгуулжээ. 1942 онд Дундговь аймагт шилжиж ирсэн. Тус сум 2011 оны байдлаар 405.5 мянган га газар нутагтай, 2.5 мянган хүн амтай, 50.9 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Онги суурин нь аймгийн төвөөс баруун тийш 209 км зайтай.

1. Баян уулын булш, хиргисүүр
2. Замбага хайрханы хүннү булш
3. Зараа хайрханы булш, хиргисүүр, тахилын онгон
4. Зээргэнэ овооны тахилын онгон
5. Уулын хийдийн туйр
6. Цорж уулын булш, хиргисүүр
7. Шаазан хотын туйр
8. Шашир хайрханы булш, хиргисүүр
9. Шивээт улаан уулын булш, хиргисүүр

1. Баян уулын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн урагш 30 орчим км, Баян уулын Булшт, Цагаан овоо, зэрэг газарт цөөнгүй булш, булш, хиргисүүр бий. Мөн энэ хавьд ганц нэг хадны сийлмэл зургийн дурсгал тааралддаг.

Баян уулын булш, хиргисүүр (баруун хойноос)

Баян уулын булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

2. Замбага хайрханы хүннү булш

Сумын төвөөс урагш 10 орчим км, Онгийн голын зүүн бие, Замбага хайрханы өвөрт 60 гаруй хүннү булш бий.

Замбага хайрханы хүннү булш (урдаас)

Замбага хайрханы хүннү булш (урдаас)

3. Зараа хайрханы булш, хиргисүүр, тахилын онгон

Сумын төвөөс хойд зүгт 20 орчим км, Зараа хайрханы зүүн энгэрээр цөөнгүй булш, хиргисүүр бий. Мөн энд голдоо хөшөө чулуутай тахилын онгон бий.

Зараа хайрханы булш, хиргисүүр (зүүнээс)

Зараа хайрханы дөрвөлжин булш (урдаас)

Зараа хайрханы тахилын онгон (зүүн урдаас)

4. Зээргэнэ овооны тахилын онгон

Сумын төвөөс зүүн хойш 45 орчим км, Өртөө усны баруун хойно Зээргэнэ овооны зүүн талд голдоо хөшөөтэй тахилын онгон бий.

Зээргэнэ овооны тахилын онгон (зүүн урдаас)

Зээргэнэ овооны тахилын онгон (баруун урдаас)

5. Уулын хийдийн туйр

Сумын төвөөс зуун урагш 15 орчим км, Онгийн голын эрэг дагуу Уулын хийд, Голын хийдийн туйр бий.

Голын болон Уулын хийдийн туйр (урдаас)

Уулын хийдийн туйр (урдаас)

Уулын хийдийн туйр (зүүн урдаас)

6. Цорж уулын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн урагш 16 орчим км, Онгийн голын баруун эрэгт орших Цорж уулын зүүн хаяанд хэдэн булш, хиргисүүр бий.

Цорж уулын булш, хиргисүүр (урдаас)

Цорж уулын дөрвөлжин булш (зүүн урдаас)

7. Шаазан хотын туйр

Сумын төвөөс баруун хойш 30 орчим км, Онгийн голын баруун цутгалан Харганын голын эрэг дээр Шаазан хотын туйр бий. Эндээс паалантай, паалангүй шаазангийн хангархай, элдэв шавар ваарны үлдэгдэл ихээр олддог.

Шаазан хотын туйрин дээрх баганы чулуу (баруун урдаас)

Шаазан хотын туйр, шаазангийн үлдэгдэл (зүүн урдаас)

8. Шашир хайрханы булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн урагш 17 орчим км, Шашир хайрханы баруун дор 20-иод булш, хиргисүүр бий.

Шашир хайрханы булш, хиргисүүр (зүүн урдаас)

Шашир хайрханы хиргисүүр (баруунаас)

9. Шивээт улаан уулын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс урагш 15 орчим км, Шивээт улаан гэх уулын энгэр, бэлээр цөөнгүй булш, хиргисүүр бий.

Шивээт Улаан уулын хиргисүүр (зүүн урдаас)

Шивээт Улаан уулын дөрвөлжин булш (зүүн хойноос)

ХУЛД СУМ

Хулд сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Богд хан уулын аймгийн Дэлгэрхангай уулын хошууны нутгаас салган Өмнөговь аймгийн харьяанд байгуулжээ. 1942 онд Дундговь аймагт шилжиж ирсэн. Тус сум 2011 оны байдлаар 607.0 мянган га газар нутагтай, 2.3 мянган хүн амтай, 94.4 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Улаанжирэм суурин нь аймгийн төвөөс баруун урагш 83 км зайтай.

1. Ацат хүрэн хайрханы булш, хиргисүүр
2. Баясгалан хайрханы хиргисүүр
3. Булаг хайрханы булш, хиргисүүр
4. Голын харын хөшөө чулуу
5. Луусын хийдийн туйр
6. Мэнгэтийн хийдийн туйр
7. Олдохын хийдийн туйр
8. Саалийн чулууны зэл чулуу
9. Сэрвэнгийн хиргисүүр, тахилын онгон
10. Хулд хайрханы булш, хиргисүүр
11. Шарангадын агуйн бичээс
12. Ширээ хайрханы булш, чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
13. Шувуутайн хийдийн туйр

1. Ацат хүрэн хайрханы булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун урагш 9 орчим км-т, Ацат хүрэн хайрханы энгэр бэлээр цөөнгүй булш, хиргисүүр бий.

Ацат хүрэн хайрханы булш (баруунаас)

Ацат хүрэн хайрханы булш, хиргисүүр (урдаас)

2. Баясгалан хайрханы хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун урагш 10 орчим км-т, Баясгалан хайрханы энгэрт хэдэн хиргисүүр бий.

Баясгалан хайрханы хиргисүүр (урдаас)

Баясгалан хайрханы хиргисүүр (зүүн урдаас)

Булаг хайрханы дөрвөлжин булш (зүүнээс)

3. Булаг хайрханы булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн хойш 5 орчим км-т, Булаг хайрханы энгэр бэлээр цөөнгүй булш, хиргисүүр бий.

Булаг хайрханы дөрвөлжин булш (зүүнээс)

Булаг хайрханы булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

4. Голын харын хөшөө чулуу

Сумын төвөөс баруун тийш 4 орчим км, Модот овооны зүүн талд Голын харын ард 1 хөшөө чулуу бий.

Голын харын хөшөө чулуу (зүүн урдаас)

Голын харын хөшөө чулуу (баруунаас)

5. Луусын хийдийн туйр

Сумын төвөөс зүүнзүгт 12 орчим км, Бэлхэнэгийн эргийн урд энгэрт Луусын хийдийн туйр бий.

Луусын хийдийн туйр (баруунаас)

Луусын хийдийн туйр (баруун урдаас)

Мэнгэтийн хийдийн туйр (баруун урдаас)

6. Мэнгэтийн хийдийн туйр

Сумын төвөөс баруун хойш 42 орчим км, Мэнгэтийн улаан нуурын зүүн хойд талд Мэнгэтийн хийдийн туйр бий.

Мэнгэтийн хийдийн туйр (баруун урдаас)

Мэнгэтийн хийдийн туйр (урдаас)

Олдохын хийдийн туйрин дээрх түүхий болон хөх тоосгоны үлдэгдэл

Олдохын хийдийн туйрин дээрх эд зүйлсийн үлдэгдэл

Саалийн чулууны зэл чулуу (зүүн урдаас)

9. Сэрвэнгийн хиргисүүр, тахилын онгон

Сумын төвөөс баруун хойш 47 орчим км-т, Сэрвэнгийн энгэрт хэдэн хиргисүүр, голдоо хөшөө чулуутай 1 тахилын онгон бий.

Сэрвэнгийн тахилын онгон (урдаас)

7. Олдохын хийдийн туйр

Сумын төвөөс баруун урагш 50 орчим км-т, Олдохын усны урд Олдохын хийдийн туйр бий. Энд гудмалсан олон барилгын нурсан үлдэгдэл, түүхий болон хөх тоосго, барилгын вааран чимэглэлий хагархай, ахуйн сав суулганы хэсэг хөглөрнө.

Олдохын хийдийн туйр (баруун урдаас)

8. Саалийн чулууны зэл чулуу

Сумын төвөөс баруун хойш 30 орчим км-т, Саалийн чулуу гэх газар өргөрөгийн дагуу 800 орчим м үргэлжилсэн 2 эгнээ зэл чулууд бий.

Саалийн чулууны зэл чулуу (зүүнээс)

Сэрвэнгийн хиргисүүр (баруун урдаас)

Хулд хайрханы булш, хиргисүүр (урдаас)

10. Хулд хайрханы булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун тийш 13 орчим км-т, Хулд хайрханы баруун урд хамар дээр 1 булш, 1 хиргисүүр бий.

11. Шарангадын агуйн бичээс

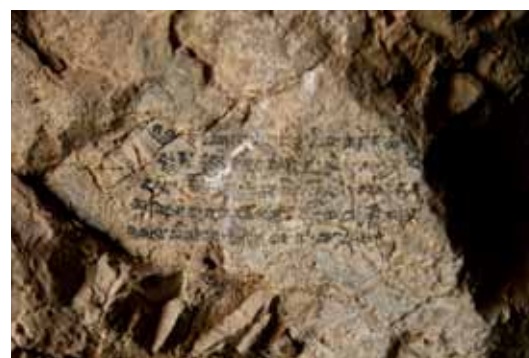
Сумын төвөөс зүүн урагш 40 орчим км-т, Шарангад уулын Нүхэнгийн агуйд хар бэхээр бичсэн олон бичээс бий.

Шарангадын агуйн монгол бичээс

Шарангадын агуй (баруунаас)

Шарангадын агуйн төвд бичээс

12. Ширээ хайрханы булш, чулуун зэвсгийн дурсгалт газар

Сумын төвөөс зүүн урагш 30 орчим км-т, Шивээ хайрханы энгэрт хэдэн булш бий. Мөн эндээс чулуун зэвсгийн үлдэгдэл цөөнгүй олддог.

Шивээ хайрханы булш (зүүн урдаас)

13. Шувуутайн хийдийн туйр

Сумын төвөөс зүүн тийш 34 орчим км-т, Шувуутай хайрханы баруун хойд хөндийд Шувуутайн хийдийн туйр бий.

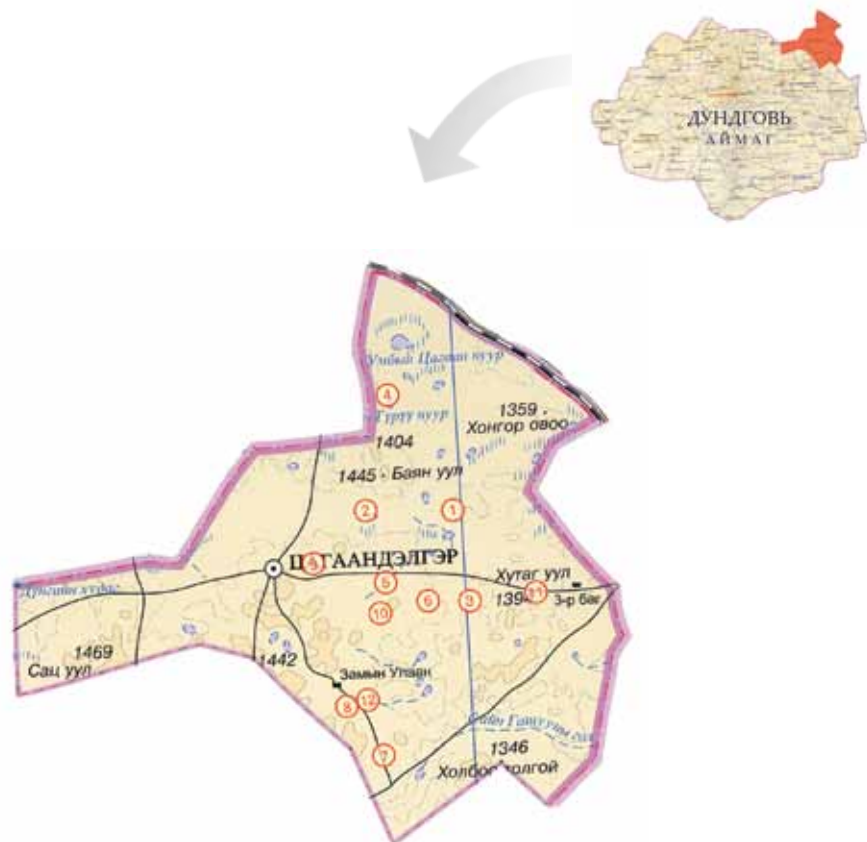
Шивээ хайрханы чулуун зэвсгийн үлдэгдэл

Шувуутайн хийдийн туйр (зүүн урдаас)

ЦАГААНДЭЛГЭР СУМ

Цагаандэлгэр сумыг УБХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 5 дугаар хурлын тогтоолоор хуучны Хан Хэнтий уулын аймгийн Оцол Сансар уулын хошууны нутгаас салган Төв аймгийн харьяанд байгуулжээ. 1942 онд Дундговь аймагт шилжиж ирсэн. Тус сум 2011 оны байдлаар 342.8 мянган га газар нутагтай, 1.0 мянган хүн амтай, 50.8 мянган толгой малтай байна. Сумын төв Хараат суурин нь аймгийн төвөөс зүүн хойш 148 км зайтай.

1. Адуун чулууны булш
2. Ажирхайн жасын туйр
3. Баруун Чойрын хийдийн туйр
4. Бат оригийн хэрэм
5. Тоодог уулын дөрвөлжин булш
6. Түрүү хайрханы булш, хиргисүүр
7. Үхэх хадны дөрвөлжин булш
8. Хөх өндөрийн булш, хиргисүүр, зэл чулуу
9. Ханангийн бууцны бичээс
10. Хөшөөтийн тахилын онгон
11. Хутаг хайрханы булш
12. Цагаан айргийн адгийн хүн чулуун хөшөө

1. Адуун чулууны булш

Сумын төвөөс зүүн тийш 40 гаруй км-т, Адуун чулууны урд үзүүрт 10 орчим дөрвөлжин булш бий.

Адуун чулууны булш (зүүн урдаас)

Адуун чулууны булш (зүүн урдаас)

2. Ажирхайн жасын туйр

Сумын төвөөс зүүн тийш 20 гаруй км-т, Баян уулын урд хөндий, Ажирхайн хонхор гэх газар энэ жасын туйр бий.

Ажирхайн жасын туйр (баруун урдаас)

Ажирхайн жасын туйр (баруун урдаас)

3. Баруун Чойрын хийдийн туйр

Сумын төвөөс зүүн урагш 42 орчим км-т, Мушгиа зандан ширээ гэх газар Баруун Чойрын хийдийн туйр бий.

Баруун Чойрын хийдийн туйр (урдаас)

Баруун Чойрын хийдийн туйр (урдаас)

Баруун Чойрын хийдийн туйр (баруунаас)

4. Бат оригийн хэрэм

Сумын төвөөс зүүн хойш 34 орчим км-т, Бат ориг гэх газар 4 тал чулуун хэрэм бий. Нутгийн ард иргэд үүнийг Өгөдэй хааны намаржаа хэмээн нэрлэдэг байна.

Бат оригийн хэрэм (баруунаас)

Бат оригийн хэрэм (урдаас)

5. Тоодог уулын дөрвөлжин булш

Сумын төвөөс зүүн урагш 19 орчим км-т, Тоодог уулын зүүн хойд бэлд цөөнгүй дөрвөлжин булш бий.

Тоодог уулын дөрвөлжин булш (зүүнээс)

Тоодог уулын дөрвөлжин булш (баруунаас)

Түрүү хайрханы дөрвөлжин булш (урдаас)

6. Түрүү хайрханы булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн урагш 26 орчим км-т, Түрүү хайрханы эргэн тойрон 30-аад булш, хиргисүүр бий.

Түрүү хайрханы дөрвөлжин булш (баруунаас)

Түрүү хайрханы булш, хиргисүүр (баруун урдаас)

Үхэх хадны дөрвөлжин булш (баруун урдаас)

7. Үхэх хадны дөрвөлжин булш

Сумын төвөөс зүүн урагш 22 орчим км-т, Үхэх хэмээх хадны ойролцоо 10 гаруй дөрвөлжин булш бий.

Үхэх хадны дөрвөлжин булш (урдаас)

8. Ханангийн бууцны бичээс

Сумын төвийн урд зүгт 20 орчим км, Ханангийн бууцны арын хаданд улаан хүрэн зосоор бичсэн болон сийлсэн маанийн хэдэн бичээс бий.

Ханангийн бууцны бичээс (баруунаас)

Хөх өндөрийн дөрвөлжин булш (зүүн урдаас)

9. Хөх өндөрийн булш, хиргисүүр, зэл чулуу

Сумын төвийн зүүн урд талд орших хадтай хэсэг өндөрлөгийг Хөх өндөр гэдэг. Энд олон тооны булш, хиргисүүр, 2 эгнээ зэл чулууд бий.

Хөх өндөрийн хиргисүүр (баруун урдаас)

Хөх өндөрийн зэл чулуу (баруунаас)

Хөх өндөрийн булш (баруунаас)

10. Хөшөөтийн тахилын онгон

Сумын төвөөс зүүн урагш 25 орчим км-т, Шар шороотын Хөшөөт гэх газар эвдэрсэн нэгэн тахилын онгон бий.

Хөшөөтийн тахилын онгон (баруун урдаас)

Хөшөөтийн тахилын онгон (зүүн урдаас)

11. Хутаг хайрханы булш

Сумын төвөөс зүүн урагш 41 орчим км-т, Хутаг хайрханы энгэр бэлээр олон тооны булш, хиргисүүр бий.

Хутаг хайрханы хүннү булш (баруун урдаас)

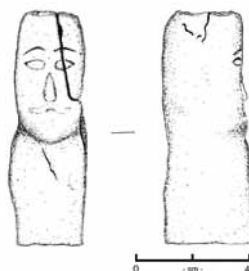
Хутаг хайрханы булш, хиргисүүр (зүүн урдаас)

12. Цагаан айргийн адгийн хүн чулуун хөшөө

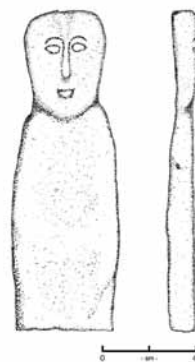
Сумын төвөөс зүүн урагш 20 орчим км-т, Цагаан айргийн адагт хүн чулуун хөшөө бүхий эвдэрсэн тахилын онгон бий.

Цагаан айргийн адгийн хүн чулуун хөшөөд (зүүн урдаас)

Цагаан айргийн адгийн 1-р хүн чулуун хөшөө, түүний гар зураг

Цагаан айргийн адгийн 2-р хүн чулуун хөшөө, түүний гар зураг

1. Баянхошууны булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс баруун тийш 38 орчим км-т, Баянхошууны энгэр бэлээр цөөн хэдэн булш, хиргисүүр бий.

Баянхошууны булш (баруун урдаас)

Баянхошууны булш, хиргисүүр (урдаас)

2. Баян Улаан уулын булш, хиргисүүр

Сумын төвөөс зүүн урагш 38 орчим км-т, Баян Улаан уулын энгэр бэлээр цөөн хэдэн булш, хиргисүүр бий.

Баян Улаан уулын булш (зүүн урдаас)

Баян Улаан уулын булш (зүүнээс)

3. Баян Улаан уулын тахилын онгон

Сумын төвөөс зүүн урагш 37 орчим км-т, Баян Улаан уулын зүүн хөтөл дээр голдоо хөшөө чулуутай 1 тахилын онгон бий.

Баян Улаан уулын тахилын онгон (зүүнээс)

Баян Улаан уулын тахилын онгон (урдаас)

4. Сангийн далай хийдийн цогчин дуган

Эрдэнэдалай сумын төвд хуучны Сангийн далай хийдийн түүхийг хадгалан үлдсэн ганц цогчин дуган бий.

Сангийн далай хийдийн цогчин дуган (урдаас)

Сангийн далай хийдийн цогчин дуган (баруун урдаас)

5. Талын булгийн тахилын онгон

Сумын төвөөс баруун тийш 35 орчим км-т, Өргөн гэх газарт 4 хавтан чулуу бүхий тахилын онгон бий. Үүнийг нутгийнхан “Чингисийн суудал хад” хэмээн нэрлэдэг ажээ.

Тал булгийн тахилын онгон (урдаас)

Тал булгийн тахилын онгон (урдаас)

6. Үнстийн хийдийн туйр, цогчин дуганы үлдэгдэл

Сумын төвөөс зүүн урагш 35 орчим км, Цагаан овоо уулын хойд хөндийд Үнстийн хийдийн туйр үлдэгдэл бий.

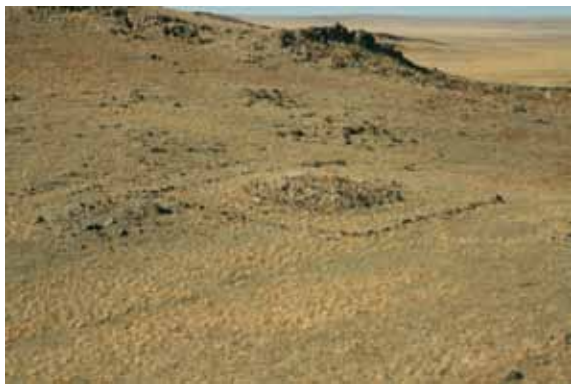
Үнстийн хийдийн цогчин дуганы үлдэгдэл (зүүн урдаас)

Үнстийн хийдийн туйр үлдэгдэл (зүүнээс)

7. Үнэгт хайрханы булш, хиргисүүр, хадны зураг

Сумын төвөөс баруун тийш 31 орчим км-т, Эргэнэгийн говийн зүүн захад орших Үнэгт хайрханы орчмоор олон тооны булш, хиргисүүр бий. Мөн энэ хавийн хад чулуун дээр сийлмэл зургийн дурсгал арвин бий.

Үнэгт хайрханы булш, хиргисүүр (урдаас)

Үнэгт хайрханы дөрвөлжин булш, хиргисүүр (зүүн урдаас)

Үнэгт хайрханы булш, хиргисүүр (зүүн урдаас)

Үнэгт хайрханы хадны зургаас

8. Харц хатны булш

Сумын төвөөс баруун урагш 5 орчим км-т, нутгийнхны Харц хатны гэмээн нэрлэдэг нэгэн булш бий.

Харц хатны булш (баруун урдаас)

Харц хатны булш (урдаас)

Дундговь аймгийн нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт

Адаацаг сум

1. Ар булгийн зэл чулууд
2. Буруу хавиргын амны булш, хиргисүүр
3. Даахийн хэцийн булш, хиргисүүр
4. Дэлийн энгэрийн булш
5. Гурван хадан хошууны зэл чулуу
6. Захын толгойн зэл чулуу
7. Зуутын хийдийн туйр, сэргээсэн дуган
8. Их Адаацаг уулын булш, хиргисүүр
9. Их Бөгс уулын булш, хиргисүүр
10. Их Улаан толгойн булш, хиргисүүр
11. Өлийн энгэрийн булш, хиргисүүр
12. Саруулын бууцны хүннү булш
13. Сүм Хөх бүрдийн балгас
14. Ханангийн энгэрийн булш, хиргисүүр
15. Хар хадны булш, хиргисүүр
16. Хорины жасын туйр
17. Хөшөөн дэнжийн тахилын онгон
18. Цагаан овооны энгэрийн булш
19. Энгэрийн худгийн тахилын онгон
20. Эхэн хөвийн булш, хиргисүүр, тахилын онгон

Баянжаргалан сум

1. Ааргийн хадны шивээ
2. Дөрвөлжингийн хиргисүүр
3. Зараа уулын булш, хиргисүүр
4. Их Эрээний хүннү булш
5. Модотын булш, хиргисүүр
6. Мөртийн адгийн тахилын онгон
7. Мөртийн хадны зураг
8. Нүгнээчийн хадны хүннү булш
9. Овоо хайрханы булш, хиргисүүр
10. Овоо хайрханы зүүн хөндийн булш, хиргисүүр
11. Өндөр улааны зэл чулуу
12. Саруулын бичигт хадны бичээс
13. Суурингийн бууцны булш
14. Тахилтын булгийн суврагын үлдэгдэл
15. Улаан хадны бичээс
16. Хавчуу булгийн хүннү булш
17. Хавчуу монголын булш, хиргисүүр
18. Хормойн бууцны булш
19. Хужир хүрэнгийн арын булш
20. Хужир хүрэнгийн булш
21. Хүрэн духын палеонтологийн дурсгалт газар
22. Шовхын булш, хиргисүүр
23. Эмээлтийн харын хэрэм
24. Ээдмэгтийн бор толгойн хиргисүүр

Говь-Угтаал сум

1. Ар зүлэгтийн зэл чулуу
2. Ар зүлэгтийн хүн чулуун хөшөө

3. Бага бичигтийн тамга, тэмдэг
4. Бага бичигтийн энгэрийн зэл чулууд
5. Баян хайрханы булш
6. Булангийн хэрэм, зэл чулуу
7. Их бичигтийн бичээс, тамга, тэмдэг
8. Их бичигтийн тахилын онгон
9. Номгон цохионы зэл чулуу
10. Өндөр булшны булш, хиргисүүр
11. Сайн шандны арын хиргисүүр
12. Сайн шандны булш, хиргисүүр
13. Сарын тахилын онгон
14. Хөшөөтийн бууцны тахилын онгон
15. Хэрээ хадны хүн чулуун хөшөө
16. Яст голын зэл чулуу

Гурвансайхан сум

1. Асгатын булш, хиргисүүр
2. Баруун асгатын хиргисүүр
3. Баруун Сайхан уулын булш, зэл чулуу
4. Баянхошууны булш
5. Бичигт хадны бичээс, хадны зураг
6. Буурал толгойн бичээс
7. Гучин жасын туйр
8. Зүүн хөндлөнгийн зэл чулуу
9. Их жасын туйр
10. Нарийны арын хөтлийн булш, хиргисүүр
11. Оточ ламын сүмийн туйр
12. Өндөр улааны тахилын онгон
13. Таван жасын туйр
14. Тал булгийн тахилын онгон
15. Талын хар хошууны тахилын онгон
16. Тахилын усны суурин
17. Тоорой бандийн агуйн хүннү булш
18. Улаан овооны тахилын онгон
19. Хаалган хадны булш, хиргисүүр, зэл чулуу
20. Ханан хадны бичээс, зэл чулуу
21. Хоншоорын зэл чулуу
22. Хөшөөнө хондын тахилын онгон
23. Чулуутын цохионы булш, зэл чулуу
24. Ярх уулын дурсгал

Дэлгэрхангай сум

1. Бичигт хүрэн уулын хадны зураг
2. Бургасангийн усны хиргисүүр
3. Зараа хайрханы булш, хиргисүүр
4. Мөнх хашаатын булш хиргисүүр
5. Нурамтын бууцны булш, хиргисүүр
6. Онгийн хийдийн туйр
7. Солбийн бууцны булш, хиргисүүр
8. Усан зараагийн булш, хиргисүүр
9. Хан хүрээ хайрханы булш
10. Хар хадан уулын хиргисүүр

11. Хар хашаатын амны хадны зураг
12. Харганы усны хадны зураг
13. Хүрэн хадны амны хиргисүүр
14. Хүрэн хайрханы бичээс
15. Чулуун хороотын булш

Дэлгэрцогт сум

1. Алагтолгойн булш, хиргисүүр
2. Бага Монгол уулын булш
3. Баян уулын өврийн булш
4. Босгын хоолойн хадны зураг
5. Бурхан толгойн булш
6. Гэр чулууны булш, хадны зураг
7. Дунд шандын амны хүннү булш
8. Дураалын булш
9. Дэлгэрийн Чойрын хийдийн туйр, үлдэгдэл
10. Зүүн өвдгийн бууцны булш, зэл чулуу
11. Монгол уулын булш, хиргисүүр
12. Мухарын амны булш, хиргисүүр
13. Очирт хүрээний хадны зураг
14. Өндөр хондны булш, хиргисүүр
15. Рашаантын хадны зураг
16. Сономын хондны булш, хадны зураг
17. Сөдөтийн хоолойн зэл чулуу
18. Сөдөтийн хоолойн хадны зураг
19. Тахилтын агуйн зосон зураг
20. Хавчигийн амны дөрвөлжин булш
21. Хадан сүмийн туйр, үлдэгдэл
22. Халтарын уулын булш, хиргисүүр
23. Ханангийн бууцны түрэг бичээс
24. Хөх хадны булш
25. Хөшөөтийн амны тахилын онгон
26. Хүрэн хондны урд дэлийн хадны зураг
27. Хүрэн хондны хүннү булш
28. Хундагын бууцны булш, хиргисүүр

Дэрэн сум

1. Бага талын хойд эхийн булш
2. Бурхант хайрханы өврийн булш, хиргисүүр
3. Бэлийн жасын туйр
4. Долоодын Шар модны хөшөө чулуу
5. Дугантын бууцны бичээс
6. Жадамбын жасын туйр
7. Салаатын харын хиргисүүр
8. Сүүдэрт овооны хиргисүүр
9. Тэгшийн жасын туйр
10. Хөх ишиг хайрханы булш
11. Хүрэн дэлийн хүннү булш
12. Цагаан эргийн бууцны булш, хиргисүүр
13. Цант хайрханы өврийн булш

Луус сум

1. Дугантын жасын туйр

2. Жимгэрийн хоолойн эхний булш, хиргисүүр
3. Мөхийн Баруун ханангийн булш
4. Мөхийн Зүүн ханангийн дурсгал
5. Мөхийн хийдийн туйр
6. Суврага хайрханы булш
7. Улаан товогийн булш
8. Уст улаан хадны булш, бичээс
9. Хуруувчийн эхэн бууцны зэл чулуу
10. Хөх овооны булш, хиргисүүр
11. Хөшөөн хонхорын тахилын онгон

Өлзийт сум

1. Баруун билүүний амны хадны зураг
2. Баруун билүүний амны түрэг бичээс
3. Баруун билүүний сайрын зэл чулуу
4. Баруун билүүний хийдийн туйр
5. Гучин хоёр хүнтийн булш
6. Далайн хийдийн туйр
7. Замын сүүжийн бууцны булш
8. Муруй цагаан сүүжийн булш
9. Өлзийтийн хуудасны хадны зураг
10. Сүүжийн бууцны хүннү булш
11. Талын жасын туйр
12. Төмөр аягын бууцны тамга, тэмдэг
13. Хөтөлийн хийдийн туйр
14. Хөх толгойн палеонтологийн дурсгалт газар
15. Цагаан хадны хийдийн туйр
16. Чулуун сүмийн туйр
17. Шургуулгын шивээ
18. Эрдэнэ уянгын хийдийн туйр

Өндөршил сум

1. Аврахын хийдийн туйр
2. Бөхтийн цагаан хадны булш
3. Далайн хийдийн туйр
4. Дэлгэр овооны зэл чулуу
5. Дэнгийн хонхорын палеонтологийн дурсгалт газар
6. Мухар булгийн чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
7. Нүүрэнтийн бууцны булш
8. Тас хайрханы дөрвөлжин булш
9. Тасархайн булш, хиргисүүр
10. Тогоон хар уулын булш
11. Улаан хуц хайрханы булш
12. Үйзэн ухаагийн палеонтологийн дурсгалт газар
13. Хараатын Сүүл толгойн дөрвөлжин булш, зосон зураг
14. Хараатын өврийн булш
15. Хөтөлийн хадны зураг, тамга, тэмдэг
16. Хөх дөрвөлжийн бууцны булш
17. Хөшөөтийн тахилын онгон
18. Хүгнээгийн хар толгойн зэл чулуу

19. Хүрийн зэл чулуу
20. Хүрэн дэлийн бууцны булш
21. Эхэн хөх амны бичээс

Сайнцагаан сум

1. Авдрантын хүнхэрийн дөрвөлжин булш
2. Аймгийн музейн хүн чулуун хөшөөд
3. Амаржаргал уулын булш, хадны зураг
4. Баян булгийн амны булш, зэл чулуу
5. Ганжуурын хийдийн туйр
6. Зараа хадны зэл чулуу
7. Их булгийн усны адгийн зэл чулуу
8. Их булгийн усны булш, бичээс
9. Их булгийн усны хиргисүүр
10. Их Шархадны бурханы хөрөг
11. Нүүрэг хайрханы булш, хиргисүүр
12. Өндөр харын баруун толгойн дөрвөлжин булш
13. Өнгөт хайрханы булш, хиргисүүр
14. Сариг хайрханы булш, хиргисүүр
15. Суман хайрханы булш, хиргисүүр
16. Хан хайрханы булш
17. Хаалган хадны булш, хиргисүүр
18. Халзан цохионы тахилын онгон
19. Хорын жасын туйр
20. Хөх овооны хүннү булш
21. Хөх чулууны хиргисүүр
22. Чонон хад

Сайхан-Овоо сум

1. Баян уулын булш, хиргисүүр
2. Замбага хайрханы булш
3. Зараа хайрханы булш, хиргисүүр, тахилын онгон
4. Зээргэнэ овооны тахилын онгон
5. Уулын хийдийн туйр
6. Хайрханы булш, хиргисүүр
7. Цорж уулын булш, хиргисүүр
8. Шаазан хотын туйр
9. Шашир хайрханы булш, хиргисүүр
10. Шивээт улаан уулын булш, хиргисүүр

Хулд сум

1. Ацат хүрэн хайрханы булш, хиргисүүр
2. Баазын усны хиргисүүр
3. Багшийн ухаагийн хөшөө чулуу
4. Баруун жирмийн усны булш, туйр
5. Баясгалан хайрханы хиргисүүр
6. Булаг хайрханы булш, хиргисүүр
7. Голын харын хөшөө чулуу
8. Жалбын бууцны агуй

9. Замын овоо
10. Луусын хийдийн туйр
11. Мэнгэтийн хийдийн туйр
12. Олдохын хийдийн туйр
13. Өвөлжөө хошууны булш, хиргисүүр
14. Саалийн чулууны зэл чулуу
15. Сэрвэнгийн өвөлжөөний булш, хиргисүүр
16. Сэрвэнгийн хиргисүүр, тахилын онгон
17. Хиргист зоон хиргисүүр
18. Хулд хайрханы булш, хиргисүүр
19. Хэвтүүлийн хийдийн туйр
20. Шарангадын агуйн бичээс
21. Ширээ хайрханы булш, чулуун зэвсгийн дурсгалт газар
22. Шувуутайн хийдийн туйр

Цагаандэлгэр сум

1. Адуун чулууны булш
2. Ажирхайн жасын туйр
3. Алтан хүрээний дэлийн дөрвөлжин булш
4. Баруун Чойрын хийдийн туйр
5. Бат оригийн хэрэм
6. Дэлгэрийн жасын туйр
7. Дэлгэрийн толгодын булш
8. Тоодог уулын дөрвөлжин булш
9. Түрүү хайрханы булш, хиргисүүр
10. Үхэх хадны дөрвөлжин булш
11. Хөх өндөрийн булш, хиргисүүр, зэл чулуу
12. Ханангийн бууцны бичээс
13. Хөшөөтийн тахилын онгон
14. Хутаг хайрханы булш
15. Хүн овоот уулын хүннү булш
16. Цагаан айргийн адгийн хүн чулуун хөшөө
17. Цагаан дэлгэрийн хийдийн туйр
18. Юүнгэрт толгойн хүннү булш

Эрдэнэдалай сум

1. Баянхошууны булш, хиргисүүр
2. Баян Улаан уулын булш
3. Баян Улаан уулын тахилын онгон
4. Бичигт хадны бичээс
5. Сангийн далай хийдийн цогчин дуган
6. Талын булгийн тахилын онгон
7. Үнстийн хийдийн туйр, цогчин дуганы үлдэгдэл
8. Үнэгт хайрханы булш, хиргисүүр, хадны зураг
9. Харц хадны булш

Товчилсон үгийн тайлал

АБНБУ	Автономит Бүгд Найрамдах Буриад Улс
АДХ	Ардын Депутатуудын Хурал
АИХ	Ардын Их Хурал
АНУ	Америкийн Нэгдсэн Улс
БНМАУ	Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улс
БНПАУ	Бүгд Найрамдах Польш Ард Улс
БНХАУ	Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улс
БСШУЯ	Боловсрол, Соёл, Шинжлэх Ухааны Яам
ЗДТГ	Засаг Даргын Тамгын Газар
ЗСБНХУ	Зөвлөлт Социалист Бүгд Найрамдах Холбоот Улс
ИКОМОС	ICOMOS буюу International Council on Monuments and Sites/ Хөшөө дурсгал болон дурсгалт газрыг хамгаалах Олон Улсын Зөвлөл
ИТХ	Иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурал
МЗТСХЭ	Монгол Зөвлөлтийн Түүх Соёлын Хамтарсан Экспедици
МУБИС	Монгол Улсын Боловсролын Их Сургууль
МУИС	Монгол Улсын Их Сургууль
МХГ	Мэргэжлийн Хяналтын Газар
НҮБ	Нэгдсэн Үндэсний Байгууллага
НШУС	Нийгмийн Шинжлэх Ухааны Сургууль
ОХУ	Оросын Холбооны Улс
ӨМӨЗО	Өвөр Монголын Өөртөө Засах Орон
САА	Сангийн Аж Ахуй
СнЗ	Сайд нарын Зөвлөл
СӨТ	Соёлын өвийн төв
УБХ	Улсын Бага Хурал
УИХ	Улсын Их Хурал
УНБМС	Улсын Нэгдсэн Бүртгэл-Мэдээллийн Сан
ШУА	Шинжлэх Ухааны Академи
ШУХ	Шинжлэх Ухааны Хүрээлэн
ЮНЕСКО	/UNESCO буюу United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization/ Нэгдсэн Үндэсний Байгууллагын Боловсрол, Шинжлэх ухаан, Соёлын байгууллага

Ашигласан ном бүтээлийн жагсаалт

1. Болд Л. БНМАУ-ын нутаг дахь хадны бичээс. УБ., 1990
2. Волков В.В. Бронзовый и ранний железный века Монголии. УБ., 1957
3. Гонгоржав Г, Энхбат Г. “Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгал” толь бичгийн хэрэглэгдэхүүн бүрдүүлэх экспедицийн өдрийн тэмдэглэл. Соёлын өвийн төв. УНБМС. УБ., 1997
4. Даваацэрэн Б. “Дундговь аймгийн үл хөдлөх дурсгалыг тоолж, бүртгэн баримтжуулсан ажлын тайлан” Соёлын өвийн төв. УНБМС. УБ., 2012
5. Дорж Д. Эрдэм шинжилгээний өгүүлэл, илтгэлийн эмхэтгэл. УБ., 2007
6. Дорж Д, Новгородова Э.А. Петроглифы Монголии. УБ., 1975
7. Дундговь аймагт хийсэн археологийн судалгаа: Бага газрын чулуу. Эрхэлсэн Ч.Амартүвшин, В.Ханичёрч
8. Дуун цацалтай тал нутгийн гайхамшиг. Эмхтгэсэн М.Бямбажав. УБ., 2011
9. Лхагвасүрэн Х. Монголын археологи. (Чингэс хааны үе) Тэргүүн дэвтэр. УБ., 2007
10. Майдар Д. Монголын хот тосгоны гурван зураг. УБ., 1970
11. Монгол нутаг дахь түүх, соёлын дурсгал (Сэдэвчилсэн лавлах) УБ., 1999
12. Монгол нутаг дахь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалт. (редактор Д.Цэвээндорж, Н.Уртнасан) УБ., 2008
13. Монголын нэвтэрхий толь. (ерөнхий редактор Б.Чадраа) УБ., 2000
14. Намнандорж О. Түүвэр зохиол. III боть. (эмхэтгэсэн Н.Дэнсмаа) УБ., 2005
15. Пэрлээ Х. Эрдэм шинжилгээний өгүүллүүд. I-II боть. (эмхэтгэсэн У.Эрдэнэбат) УБ., 2001
16. Соёл урлаг шинэ нөхцөлд – I-YI. УБ., 1995, 2000, 2003, 2005, 2007, 2009
17. Сономдагва Ц. Монгол улсын засаг захиргааны зохион байгуулалтын өөрчлөлт шинэчлэлт 1691-1977. УБ., 1998
18. Сэр-Оджав Н. Эрдэм шинжилгээний өгүүлэл, илтгэлийн эмхэтгэл. УБ., 2003
19. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлийг хамгаалах, сэргээн засварлах үндэсний хөтөлбөр. УБ., 1998
20. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал хамгаалагчдад. (Редактор Ц.Цэндсүрэн) УБ., 2008
21. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах, сэргээн засварлах үндэсний хөтөлбөр. УБ., 1998
22. Хүүхэнбаатар Д. Эх түүхээ эргэцүүлэхүй (2000-2007). УБ., 2008
23. Цэвээндорж Д, Баяр Д, Цэрэндагва Я, Очирхуяг Д. Монголын археологи. УБ., 2003
24. Цэвээндорж Д. Монголын археологийн судалгаа /Эрдэм шинжилгээний илтгэл, өгүүлэл/ I-YI боть. УБ., 2003, 2003, 2004, 2004, 2009

